

Istorgia da dret

Autor(en): **[s.n.]**

Objektyp: **Group**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **93 (1980)**

PDF erstellt am: **08.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Istorgia da dret

Fontaunas da dretg sursilvanas

Uordens da vischnaunca

publicai da Paul Tomaschett

Uordens da Mustér

Ina topografia significativa

Entochen alla sava dil temps miez ei la gronda part dil territori sur la siara da Russein cuvretga da vasts uauls. Mo lu entscheivan ils eremits pioniers ad urbarisar las spundas suleglivas e dattan ad ellas ina nova urdadira. Giudapeis agl eremitadi benedictin tschentan uerbels colonists lur camonas els englars runcai. Cul temps semarmenescha sin quei spazi il marighel avdonzas ch'igl indigen numna semplamein «vitg»¹.

Dil «monasterium» fundaus entuorn ils 750 retscheivan l'emprema culegna e pli tard l'entira vischnaunca il num «Mustér». Quei ei stau, sco ins po seperschuader mirond anavos, in bien omen per in svilup da varga melli onns. Il vitg a garnugl sut la clasira claustrala crescha denton mo plaun plaunet².

La construcziun dalla baselgia parochiala da Sogn Gion Battista ora Cons, probabel egl 11avel secul, dat ina nova dimensiun a Mustér. Cons e Catins, Gonda, Ruosna e Raveras creschan e fuorman culs onns in ver cuntrapunkt da claustra e Vitg³. Il fons denter la veglia casa cumin (casa Agosti-Giger) e Sogn Gions ei duront tschentaners en possess dalla claustra che ceda successivamein quei terren per suloms. L'erecziun dalla scola veglia, dil stradun dil Lucmagn, dalla Viafier retica e da numerus casaments siara la largia denter ils dus vischinadis. Tgi ch'ei propi da Mustér differenziescha vinavon las duas parts; mo il viandont che contempla neu dalla Salaplauna il vast cumplex da baghetgs che s'extenda da Chischliun entochen si Funs ha breigia da serepresentar igl aspect da tschels onns⁴.

¹ Pader Iso Müller ha perscrutau la historia dalla claustra en ovras excellentas e prof. Guglielm Gadola ha dedicau in diember artechels captivonts a sia vischnaunca. MÜLLER, *Klostergeschichte* 11–16, 34 e 40, 117–120. I. MÜLLER en ZSKG 1970, 305–309. G. GADOLA, *Nies vitg Mustér, ses uclauns e sias uclivas*, ina survesta culturhistorica cumparida el *Fegl parochial de S. Gions, Mustér*, els onns 1959–1962. Par. en quest connex l'annada 1959, 2, 7, 11s. e l'annada 1960, 10 e 17. Plinavon POESCHEL, *Kunstdenkmäler V*, 2–6 e 10.

² Cf. G. GADOLA el *Fegl parochial Mustér* 1959, 1–4, 7–9 et 11. POESCHEL, *Kunstdenkmäler V*, 94–97. I. MÜLLER ella revista *Disentis* 1978, 80–83.

³ SPESCHA 114. POESCHEL, *Kunstdenkmäler V*, 81, 84 e I. MÜLLER, *Abtei I*, 216.

⁴ Quella structura ei beinveseivla sin biaras gravuras e las veglias fotografias da Mustér.

El temps medieval ed aunc ditg suenter fuorman la claustra ed il vischinadi da Vitg e Sogn Gions cun lur squadras ina cuminonza da sort e destin. Ed entuorn entuorn creschan numerus vitgs, uclauns e «hofs» che flureschan duront tschentaners. Mo cura che la capitala pren il surmaun vegnan biars dil meins ferton che auters svaneschan per adina⁵.

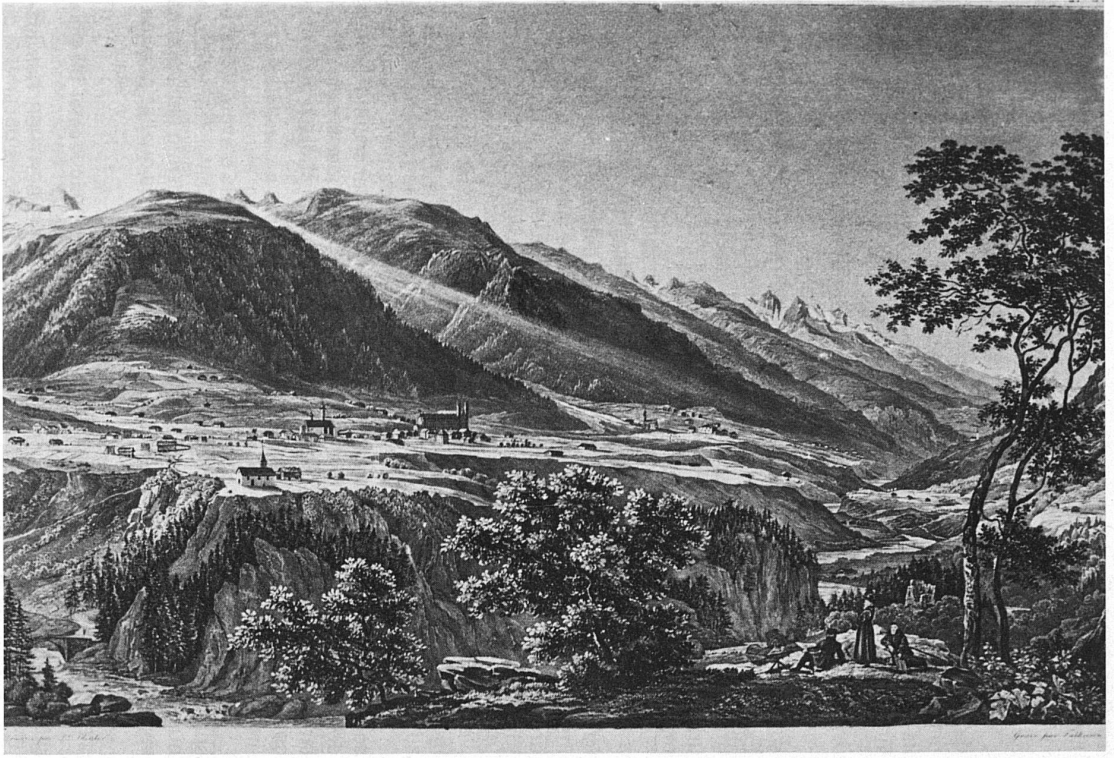
Els menaschis spargliai silla costa sulegliva e vi da tschei maun vegnan e vargan generaziuns da purs incarnai. Quels han stuiu buserar buca pauc per puder subsister. Che la veta da mintgadi, en special las relaziuns cul vischin, purtava malgrad reglaments enqual scarpetsch, pon ins s'imaginar. Meinsannual ein vitgs ed uclauns secattinai. E cun la claustra ha ei dau dispetas pervia da transit e tiarms, uauls e schetgas, pastg cumin e lavurs cuminas, dieschmas e taglias. Mo las numerusas convenientschas cumprovan ch'ins ha adina puspei anflau la dretga via per vegnir perina⁶.

⁵ Conc. la carschen e digren dils uclauns orienteschan POESCHEL, **Kunstdenkmäler** V, 4 e 96. MÜLLER, **Abtei Dissentis** 109, 182s., 188. G. GADOLA el **Fegl parochial Mustér** 1959, 8s., 35–37, 47–50 ed en annadas 1960, 1ss. e 1961, 1ss. Plinavon **Glogn** 1950, 4–8 e Gas. Rom. dils 23.1.1959 e dils 24.1.1978.

⁶ Par. las entelgientschas fatgas denter la vischnaunca e la claustra, oravontut quellas da 1821 e 1822. Igl ei ils documents 1, 2, 3 e 4 conservai ellas scatlas B digl archiv communal. Ulteriuras indicaziuns porschan SPESCHA 74, 76. MÜLLER, **Abtei III**, 18s. e I. MÜLLER el BM 1965, 193–196.

Mustér e siu contuorn, in'aquatinta dessignada da Johann Ludwig Bleuler, gravada da Falkeisen ed intitulada «Vue du couvent de Dissentis, et de ses environs, prise près de la réunion de deux bras du Rhin supérieur et celui du milieu». Collecziun grafica dil Museum retic Cuera.

Cun fin sentiment per spazi e cumposiziun ha il paesagist turitges reteniu l'impressiun d'in bi di d'atun 1817, forsa in'uretta avon il tramunt. En cumpignia da dus paders – bein dus caputschins il davos onn da lur pastoraziun a Mustér – ha igl artist eligiù il crest sur las ruinas dil casti da Chischlatsch. Da quei post, enramaus dalla tipica plonta alla moda da Merian, po el surveser il vonn dalla val ed il Rein che serpegia sper Fontanivas e Quadras viadora. Seniester surmunta la punt da Cufllons il Rein da Tujetsch e quater sumaris ascendan per la via vedra laschond Sontga Gada da vart dretga. Pégn, baselgias e pezza mettan veseivels accents ad ina cuntrada nua ch'ils plauns e las spundas paleisan in caracter calm e plascheivel.

Emprova da metter sin pantun ils uordens da Mustér

a) Quei che manca

Il lectur po sedumandar schebein Mustér, ina vischnaunca empruada da tontas tribulaziuns, posseda aunc documents vegls che meretan in plaz els Uordens dallas vischnauncas sursilvanas. Cun raschun! Enteifer ils tschentaners han plirs incendis sgurdinau malamein l'abbazia, ils vitgs e las uclivas. 1576 ei la gronda part dil Vitg-Mustér daventada l'unfrenda dallas flommas⁷.

Il pli fetg ha la vischnaunca pitii ils 6 da mars 1799. Quei di han invasurs franzos arsentau ils edificis claustrals e numerus auters baghetgs. Essend igl archiv da cumin e quel dalla vischnaunca conservai da lezzas uras el local dalla spenda sper il carner dalla baselgia da Sogn Gions, ein urbaris e brevs, convenziuns e decrets barschai. In grond scazi da documents ei sparius per adina⁸.

Las devastaziuns han derasau la petra pupira. In, dus decennis ein vargai entochen che la vischnaunca ha pudiu serefar. Bein deploravan ins meinsvart la munconza dils «instruments che survevan antruras per dretg, frietads e stuschonzas». Mo els dirs onns da restauraziun ha ei tunschiu da far ni novs tschentaments ni da cumprar cudischs da protocols⁹.

b) Quei che resta

Las veglias isonzas survevan per basa ed entruidament. Tenor bassegns recumandava la suprastanza da viver e manischar secund ils vegls decrets e tschentaments. Pér dapi ils anno 1821 ha il nuder enscret reglarmein las ordinaziuns, novas u refatgas, egl emprem cudisch da protocols ch'ei seconservaus entochen oz¹⁰.

Ils uordens dil 19avel tschentaner, en special quels d'avon 1850, resplendan in patertgar impregnaus da tradiziun. Era sch'els remplazzan buca dil tuttatfatg las scartiras disfatgas, sueran els schi fetg dalla pratica veglia, ch'igl ei giustificau da publicar cheu in schatg da quellas normas.

⁷ POESCHEL, *Kunstdenkmäler V*, 94 e J. CAHANNES, *Das Kloster Disentis vom Ausgang des Mittelalters bis 1584*. Stans 1899, 86.

⁸ SPESCHA 114s. e POESCHEL, *Kunstdenkmäler V*, 7. B. BERTHER, *Reminiscenzas d'in vegl curant de Mustér*. Mustér 1929, 7s. Mo ils documents da Mumpé Medel e paucs auters han surviviü quels dis da sgarschur.

⁹ Cf. Terminaziun dall'alp Lumpegna dils 16.8.1806 en scatla 1.9 digl archiv communal.

¹⁰ Protocol della vischnaunca Mustér 1821, pag. 1–3 e 30s.

Igl ei buca basigneivel da dar ina survesta cumpleta dils uordens fatgs e manteni entochen sil di dad oz. La collecziun che suonda vegli silpli schar percorscher lur dimensiun ed intimar ton las vischinas sco ils vischins da surtut buca starschar ils documents che vegnessen paleis. Ils vegls statuts, reglaments e protocols da vischinadis, vischnaunca e corporaziuns ein in relasch che mereta in plaz d'honor egl archiv communal¹¹.

Il center ha neu e neu dau en il tun en vischnaunca. Beinenqual fontauna da dretg resplenda quei fatg. La capitala ei senza dubi era stada stgisa da formular ils emprems tschentaments. Il Cudisch d'uordens e reglas da 1833 ei, sco siu suttetel paleisa, ordinaus ed approbaus communalamein dil vischinadi da Vitg e Sogn Gions¹². Il Protocol dil vitg Mustér 1858–1881 ed ils Statuts e reglas dil vischinadi dil vitg Mustér da 1871 fan perencunter ressortir la midada¹³. S'entelli che ton il Regulativ da 1948 sco quel da 1974 portan il bul dil vischinadi da Vitg-Mustér¹⁴.

Ins astga denton buca surveser ils vischinadis, uclauns ed uclivas che eran avon in e dus tschentaners bia pli numerus e populai che ozildi¹⁵. La vischnaunca relaschava meinsvart regulativs generals obligond ils vischinadis e rots¹⁶, sco ins scheva pil solit, d'observar quellas ordinaziuns, mo laschond ad els aunc debia libertads¹⁷. Vischinadis e rots havevan lur atgnas isonzas agricolas ch'els francavan mo sch'ei fageva bagesns en sempels statuts, protocols u cunvegnientschas. Sco il Vitg fan ils vischinadis da Mompé Tujetsch e Segnas, Acletta, Funs/Clavaniev, Disla, Cavardiras e Mumpé Medel culs uclauns appartenents sco da vegl enneu uordens per lur cuminonza, en special concernent la biestga ed ils

¹¹ Tgi che intenda da confruntar nos texts cul lungatg da Mustér recuora a J. HUONDER, **Der Vokalismus der Mundart von Disentis**, Erlangen 1901 ed a J. KRAMER, **Der Konsonantismus der Mundart von Disentis/Mustér**, en: **Linguistics. An international review**, sett. 1975, The Hague, pag. 1–38. Conc. ils nums locals mira **Rät. Namenbuch** 1, 14–20 e A. WIDMER el **Disentis** 1978, 118–121.

¹² Ditg sedistingua il Vitg cun sia cumparsa aristocrata da Sogn Gions nua che la gliעד viveva en cundiziuns pli mudestas.

¹³ Quei cudisch che remplazza quel da 1833 resta en diever entochen 1947.

¹⁴ Dasperas san ins udir e leger aunc oz las versiuns sco vischinadi da Vitg u da Mustér-Vitg.

¹⁵ Dils anno 1741 als 1796 ei la populaziun dalla vischnaunca carschida da 930 a 1023 habitonts per lu sbassar sin 943 igl onn 1808. Cf. TOMASCHETT, **Zehntenstreit** 19, SPESCHA 158 e BM 1897, 5.

¹⁶ Quels dus plaids ein en sesez sinonims, mo «vischinadi» valeva plitost pils loghens gronds, ferton ch'ins duvrava surtut «rot» (resp. rott u roth) el senn da squadra e per las uclivas.

¹⁷ Exempels per quella pratica furneschan ils uordens davart la tratga da nuorsas ed il far fein a pastg el capetel 3 e conc. dustar dil fiug el capetel 4. Leutier CONDRAU, **Gemeindealpen** 54–63.

tiers manedels¹⁸. Numnai reglas, statuts, protocols, pustretschs u regulativs ein quels uordens i dis ed onns en roda cun il cauvitg. Quel vegliava sin tradiziun e dretg ed era en special responsabels per pasturs e pastiras, seivs, geinas e piogns. Cun ses gidonters, in rotmeister per scheina e per ucliva, dumignava il cauvitg pli tgunsch ses pensums e pudeva leutier far valer ils dretgs dalla cuminsonza pintga viers la gronda¹⁹.

La vischnaunca ha francau ses uordens e protocols en dus cudischs voluminus, el «Protocol della vischneunca Mustér, entschats 1821» ed en siu successur, il «Cudisch de protocols 1873–1909»²⁰. Els ensiaran praticamein il muossavia legislativ che ha surviu a treis generaziuns. Ord il protocol vegl, numnaus cuortamein Cudisch da vischnaunca, eisi stau pusseivel d'edir in tschec diember documents. Quel cuntegn denter auter era igl «Uorden u statuts de vischneunca fatgs ed acceptai della vischneunca 1860», per aschidadir l'emprema constituziun cumpleta²¹. Quei uorden cumpeggia ils statuts generals che pertuccan las radunonzas dils vischins, la suprastonza u oberkeit²², la polizia da fiug ed auter. Ils statuts specials ein cumparegliabels culs roms dall'administraziun dad oz. Els ein oravontut dedicai als suandonts temas: lavurs cuminas, uorden da scola²³, uorden pauperil²⁴, uorden forestal²⁵, scamond da far fein a pastg, alps cuminas e pastg cumin²⁶.

¹⁸ Ins consulteschi en quei connex Kurt LANGHARD, **Die Organisation der polit. Gemeinden des Kantons Graubünden im Spiegel der neueren kant. und kommunalen Rechtssetzung**. Diss. iur. Turitg 1977, en special pag. 16s.

¹⁹ Il plaid «rotmeister» – bein impurtaus dils Vallesans ensemen cun «rot» – vegn p.ex. aunc duvraus ozildi a Segnas.

²⁰ Quels dus manuals en format folio, l'in da 596 e l'auter da 774 paginas, ein casai egl archiv communal sut la sigla 1.1 resp. 1.2.

²¹ Ella scatla 1.1 sesanfla ina specia da sboz per quei uorden. Per far la punt al temps niev fuss ei da menziunar cheu il regulativ da 1871, igl uorden communal da 1889 e las constituziuns da 1917 e 1972.

Igl uorden da 1860 ha 63 paragrafs. Cf. Cudisch da vischnaunca 524–543.

²² Il «Protocol dil cussegl de vischneunca 1860–1869» paleisa tgei problems occupavan igl oberkeit da lezzas uras. Cudisch 2.1 egl archiv communal.

²³ Dapli porscha F. CAMATHIAS, **Il scolaesser della vischnaunca de Mustér el Glogn 1950**, 100–122.

²⁴ Pil pauperesser existeva in uorden da 1847. Cf. Cudisch da vischnaunca 132–135. Tenor pader B. BERTHER, **Reminiscenzas d'in vegl curant de Mustér**, pag. 5 e 13 ha la vischnaunca baghegiu ina casa pauperila ils anno 1842. Ulteriura litteratura conc. paupers, vagants e schliats onns porschan MÜLLER, **Abtei Disentis** 150. BM 1945, 111s. e **Reminiscenzas ord il Diurnal** de dr. Placi Berther, publicaus da G. DISCH, Mustér 1929, 2, 5s., 8, 10–12, 28–30 e 40–44.

²⁵ Quei uorden ensiara era ordinaziuns conc. las classenas ed in regulativ pil bostger. Par. plinavon Cudisch da vischnaunca 510–515.

²⁶ Las lavurs cuminas incl. quests treis davos temas ein presentai els capetels 3, 5 e 6 da nos Uordens. Al pastg cumin e fein a pastg han aunc las leschas da taxas, taglias e tscheins dils 1916, 1921 e 1943 resalvau plirs paragrafs.

Mustér posseda sper in' alp da vischnaunca ed in pèr alps privatas in pulit diember alps da dretgs. Russein-Mustér, la pli impurtonta da tuttas, ha in dètg vegl cudisch da cautegias dil qual ei ha cudizzau da publicar las parts essenzialas²⁷. Per las ulteriuras corporaziuns d' alp existan strusch documents romontschs pli vegls che 1850²⁸.

Formaziuns cooperativas han era dau impuls all' economia da casa. A Mustér-Vitg ed a Segnas han corporaziuns d' aua gia baul elaborau statts cun detagliai uordens da fontauna. Viu che la costasulegliva pitescha stads schetgas, tuccava ei da schuar a Cons e Latis, ils plauns da Glaretsch entochen giudem Salaplauna ed auters frusts²⁹. Ils guididers dil dutg dalla Val da Cuoz tschaffavan l' aua si la Val S. Giachen e menavan ella sils funs da maun dretg dalla gassa³⁰. Acletta schuava – tenor vegls e novs regulativs – l' Acla dil Plaun ed in summa las cultiras entochen giu Sontga Gada. Ins duvrava il dutg da Glaretsch, v.d. l' aua da Peisel e leutier ina secunda fontauna ordvart temprada³¹. Ils purs da Segnas schuavan lur plauns cun aua ord la Val da Segnas. Quei vegneva aunc praticau entuorn ils 1900, ferton che la schuada dils plauns da Glaretsch ha cuzzau entochen 1920 circa e quella dils curtins e da certs maghers aunc 20 onns dapli. Ins pudess sedumandar en quest liug sche ei exista aunc vegls uordens da resgia, mulin, fallun, fuorn e cascharia³². Ins astga menziunar alla fin las societads culturalas, la cumpignia da mats che ha giugau ina gronda rolla els tschentanners vargai e la societad da musica se-constituida ils anno 1844³³.

La veta da mintgadi da vischinadis e corporaziuns sespleiga buca mo enteifer la classena da reglaments. Ord atgna veglia e tenuta ein umens iniziativs s' engaschai pil progress singul e cumin. Diversas famiglias beinstontas han demussau gronda beneficenza enviers ils sanctua-

²⁷ Mira il capetel 7 da nos Uordens. L' alp Russein ei plinavon colligiada cun vegls usits. Igl Ave Maria dils signuns, quella famosa oraziun alpestra duei haver resunau en Russein entochen ils 1830 circa. **Glogn** 1940, 115.

²⁸ Igl autur ha pudiu eruir mo in pèr fegls graschels cuntenend il rodel dils pursanavels dil Run pils onns 1819 e 1849. Bibl. rom. dalla claustra da Mustér, ms. 583/3.

²⁹ La schitgira dalla stad 1870 ha sfurzau d' arver ils vaus vegls e da cavar bia novs. Mira **Diurnal** da Pl. Berther pag. 44s.

³⁰ Convenziun dils 19.7.1840 denter ils appartenents dil dutg da Cuoz, en possess dalla corporaziun. Leutier G. GADOLA el **Fegl parochial Mustér** 1962, 1.

³¹ Igl ei aunc vegniu schuau la stad 1976.

³² In cudisch da quen e protocols dalla cascharia da Segnas datescha da 1878.

³³ Mira il reglament conc. igl ir a mattauns el capetel 2 e part. ils emprems statts dalla musica la Gas. Rom. nr. 46 dils 10.6.1955.

ris dalla pleiv e succurriu il proxim en temps da sventira³⁴. Respectond las reglas ed isonzas, mo fetg aviarts pil niev, han umens da vasta egliada contribuü entuorn ils 1850/60 ad in respectabel svilup economic. Casas d'albiert ed ustrias cun ustieras da num, interpresas da transport e l'erecziun dil Disentiserhof ein mussaments per quella iniziativa privata³⁵. Ils Berthers da Disla, ils schinumnai färbers, han endrizzau ina tenscharia ditg enconuschenta lunsch entuorn³⁶. E 1856 ha professor Placi Condrau fundau la Nova Gasetta Romontscha e la stamparia, in'interpresa che ses successurs han menau ad in oreifer svilup³⁷.

Questa introducziun siara cun in sincer engraziament ad in triep meriteivels promoturs. Igl ei denton buca pusseivel da numnar tuts. Ensemen cun dr. Martin Soliva ha scolast Ludovic Huonder da p.m. ordinau igl archiv communal cun quitaü e savida, in'incumbensa che ha cattaü pli tard en magister Simon Camartin in cuntinuader allert. Il pur Sep Antoni Monn, scolast Giusep Huonder e mistral Victor Sialm han repetidamein priu peda da risdar e cussegljar. Ed il president da vischnaunca dr. Dumeni Columberg ha favorisau l'ediziun encuraschond igl autur da far vinavon.

³⁴ Mira il **Glogn** 1950, 20, 22 e 24. G. GADOLA el **Fegl parochial Mustér** 1959, 8, 21 e 23. La vischnaunca ha susteniu fetg ils basignus igl onn dalla fom 1817. Leutier in doc. rom. da 9 pag. folio egl archiv communal (mappa «pleiv», aunc buca catalogisau) e **Glogn** 1934, 108–11.

³⁵ E. ZITTEL, **Aus Disentis, Reisebriefe**. Karlsruhe 1879, pag. 7. B. BERTHER, **Reminiscenzas** pag. 1–4. G. GADOLA el **Fegl parochial Mustér** 1959, 15–17, 19s. e 32s.

³⁶ Cf. G. GADOLA el **Fegl parochial Mustér** 1960, 30 e 34 ed en special A. BISQUOLM, **Entstehung und Zerfall der ehemaligen Färberei in Disla**, lavur da diplom al seminari da scolasts Cuera 1978 (tiposcret).

³⁷ Mira «100 onns Gasetta Romontscha 1856–1956», numer giubilar dalla Gas. Rom. dils 27.3.1956, fegl 2 e 6.

1. Statuts dil vischinadi da Vitg e Sogn Gions

Eis ei surfatg d'entscheiver questa ediziun culs statuts dil vischinadi da Vitg e S. Gions? Tuttavia buc! La rolla politica che quei vischinadi dubel ha giugau da vegl enneu en ed ord vischnaunca giustifichescha igl emprem plaz.

Il «Chudisch da uordens a reglas fatgias a urdanadas ad aprobadas dilg ludeivel vischinadi de Vitg a S. Gions, registrai a scret[s] en ilg on 1833» fuorma la basa da quasi tuts ils texts publicai en quest capetel¹. Quei «Cudisch da vischins», numnaus aschia da siu temps ed en nossas annotaziuns, era in manual impurtont pil cauvitg. Quel empalava mintgamai las radunonzas dils vischins che sefitgavan buca darar sin lur vegls dretgs e libertads. Igl ei buca da sesmarvigliar ch'ei deva meinsvart friziuns denter il vischinadi e las uclivas vischinontas².

Il cudisch da 1833 ei ius bunamein quater decennis en roda d'in cauvitg a l'auter. Pér anno 1871 eis el vegnius remplazzaus entras in uorden pli specificau e surveseivel, ils «Statuts e reglas dil vischinadi dil vitg Mustér»³. Dapi varga tschien onns ein plirs regulativs suandai. Actualmein ei quel da 1974 en vigur. Ed il vischinadi da Vitg fa vinavon sias radunonzas, mo ils problems che occupeschan la tschentada ein semidai fetg.

Reglemen davart ils tiers chassa

p. 4 / Ils tiers chassa deien esser enfarai da tut temps. A per quei dei il rottmeister a chauvitg urentar ch'ei seigien enfarai calonda avrela a il di avon schar lairtg⁴. A sch'ei fussen buc enfarai sufficientamein, sche de-

¹ Il «Cudisch da vischins», quei document 1.14 egl archiv communal, cuntegn sin 98 paginas in tschuat uordens, conclus e bia pustratschs. El ensiara plinavon ina roscha numns da cauvitgs ed ugaus ed insumma da biars auters purs da gliez temps.

² Dus detagls lain sminar che l'avischinaziun caschunava certas difficultads. Sin l'emprema pagina dil cudisch numnau ha in vischin sesents dado Sontget relaschau ina remarca nunsurveseivla: «Pertgiei veis vus buca scret sil Cudisch de vischins che nus udien buca tier Vitg e S. Gions? Charteis che Chischliun e Falscharidas seigien mo vischins de pagar cauras, nuorsas e pastg? Amen». E 1853 ha la radunonza dils vischins concludiu da buca schar metter ils da Clavianev lur nuorsas cul nurser da Vitg. Cudisch da vischins 32.

³ Anno 1863/1864 haveva ina cumissiun da quater dels revediu ils uordens e reglas da 1833. Ils novs statuts ein probabel entrai ladinamein en vigur, mo cumparan pér el cudisch da 1871, nua ch'els occupeschan las endisch empremas paginas. Il cudisch ei medemamein conservaus egl archiv communal, sut la noda-casa 1.15.

⁴ L'obligaziun d'enferrar tuccava en special ils salvaroris, per ch'els fetschien buca donn vid funs e pastiras, orts e baghetgs. En quels onns ha era la vischnaunca priu in semegliant conclus pigl entir intschess communal. Mira capetel 3: Uordens per purs e pasturs.

jen ei pagar 2 bluschers per tier; a per tier deien ei ver en silmeins 3 fiars, pursals 2 fiars chu ei han 6 jamnas, a 4 jamnas 1 fier. A quei laj ins [sura] agli rottmeister a chauvitg, aber ch'ei dejen enfarar sezi cun lur fil d'iom a far pagar cuninagada lau.

Depli dejen ei suenter calonda magia ultra la pendradira aung far [pagar] 6 x. stroff tochen s. Michel zvar per praus tgi che trapla⁵.

p. 5 / Ei dei vagni pladiu purtgie per la parmavera a per ilg atun a per la stat, scho ei veng enflau per bien, cura ch'ei veng fait da far mundi. A ven dau la spissa mintgia dus tiers chassa in di ad in pistur, a 2 bluzgers per tier chassa la parmavera, quei vul dir buca a pursals da tetta. Gliatun senza spissa, aber 3 bluzgers per tiers chasa, a tut ei obligai de vischanar. Et il pistur che pertgira la parmavera sto era partgitar gliatun. Ei dejen ira marvelg a turnar tard, ad era las fiastas dellas uras scho ils nurses.

La stat sch'ei veng faitg pistur, han ei mesa curtauna segel per tier chassa⁶.

1846 ei concludiu a riguard ils purschals che van cun purtgie stopien tuts pagar atun e permavera sco ils auters, ... era quels ch'ei tegnien en cura ch'ei han 8 jamnas, nun ch'ei laschien ora avon, lura ston ei era pagar.

Tuchon tier la vachas

Sche il paster havez enziat ad ira ora che enqual partichular ves aung buca mes cun pistur a vagnies pér suenter chura ch'el fus vargaus, sch'el paster havez buca ventschiu ora la roda, sche dejel turnar anavos scho d'entscheiver l'enprema roda. Da quels che vagniessen pli tard tier, dejen dar las spisses a pagaglia mo suenter temps a buca entira.

Tuchon tier la (s v) biestgia buca sufizienta da meter ad alp, la qualla aunda tier a nies vischanadi, dejel chauvitg invigilar⁷ ch'ei detien la spissa al paster adual ad in armal ch'ei cul pistur tenor ilg uorden da vischanadi, che la quala ei da dar, la pagaglia el alp a la spissa a chassa⁸.

⁵ Bluzchers e rizzers eran veglias muneidas che valevan mo paucs raps. Ei duvrava 70 bluzchers u 60 rizzers per far in flurin resp. in rensch. Sis rizzers eran pia biabein il tripel da dus bluzchers. DRG 2, 403s.

⁶ La paga en naturalias era aunc fetg frequenta ell'emprema mesadad dil 19avel tschentaner.

⁷ mirar resp. far adatg.

⁸ Il Cudisch da vischins fa bein savens allusiun als duers dil cauvitg, aschia sin pagina 48 ed autras. Mira leutier WEISS, *Alpwesen* 257s.

Tuchon tier las (s v) chauras

p. 6 / Tgi che metta naven las (s v) chauras, ei obligaus da dar la tiarza spissa a pagaglia senza trer giu quellas ch'ei han sut pistur; quei ei d'entalgir cu vendien ne laschien vie ne chargien en las alps.

Per las chauras che en sut pistur veng ei dau mintgia 10 chauras in vischande, e quei entscheiver nua ch'ei entscheiven la spissa ad ira vina-von.

Duejen ei enqualtgin haver nuerssa da tgiauras⁹ sco enqual starleilg cun pistur, quels dejen dar spissa a pagaglia sco las (s v) chauras.

Ei vigniu faitg che de cheu daven vegni dau per mintgia duas tgiauras in di spisa; tgi cha duschp sa meter cun siu vischin e fa pèr ner pagar 12 x. per tgiaura duschpa ch'el dat buca spisa¹⁰. Quei deigi cuzar schi ditg sco ils vischins anflen per bien de midar.

Cauras che vegnen avon mesa stat tier pistur en sutapostas allas gravezias sco autras.

Ariguart las nuerssas

p. 7 / Dei il chauvitg vuerdar ch'ei vegni starniu suffizientemein, ch'ei stetien bucca mal ils tiers a vegni tschuffa la leuna.

Scho era jnvigillar che ils pisturs vomien allas 6 a stetien tochen las 7 re-salvon chura ch'ei vagnies retaniu de piazzas¹¹ la parmavera. Gliatun ira las 6 a turna las 6.

Glei era faitg che il nurse deigi buca ira cun las nuerssas daven de s. Antoni en las Fontanivas¹², nun cun lubientscha dil chauvitg jna gada ner duas en las plaunkas teissas.

Dues il pistur encunter uerden vuler jra en Fontanivas a pischular suenter il temps fixau, sche dejen tuts ils particulars che han (s v) vachas la stat a chasa trer giu agli nurse in bluscher per nuerssa tontas scho ei han, quei ei dar mo 5 bluschers per nuersa enstal 6.

⁹ ina u pliras nuorsas disadas dad ir cun la muntanera cauras.

¹⁰ per la quala el dat buca spisa.

¹¹ Enqualga vegneva ei reteniu la muntanera per prender ora nuorsas da piazzas, v.d. da maz.

¹² Quella restricziun, fatga oravontut per schanegiar ils praus vischinonts, pudeva giugar ina rolla ils onns tardivs. Certs nursers pertgiravan la muntanera cun tgaun. Anno 1853 han ils possessurs da nuorsas scumandau quella pratica. Cudisch da vischins 32.

[*Davart ils barbeischs*]

p. 10 / [1839 november ils 3 ei tigliau puschtretsch e] devart ils (s h) barbeischs ei convigniu che o l'Acla con Chischliun tegnien 1, pli il Vitg 3, pli S. Gions e Raveras 2, e quei deigi ira en roda¹³. Ils logens che tegnien buca sufficiens sco sura scret, croden en in thaler per on per anuilg stroff che deigi vignir applicaus con metter auters en qual liug che seigi dalg entir vischinadi. E sche veng buca applicau tier quei, sche veng ei en puschtretsch de tgiauras.

1839 tochen permavera 1840 han teniu signur lithinent Berther pli statalter Michel / p. 11 / Cumeneel, scarvon Berther, signur Mon S. Gions e Curtin Schmedt d'urentar che seigien regulai ils anuilgs e traigs ora per ina gada ilg unviern ed ina permevera. Stalter giuncher Cargiet e statalter Monn de S. Gions e quels pon trer giu tenor uorden de vischnaunca 2 dis lavur cumina per in¹⁴.

Las qualitats dils (s v) taur

p. 26 / 1851 ils 21 de december en ils vischins stai seredonai, han concludiu e serau giu a riguard las qualitats ch'ils (s v) taur de quest vischinadi dueien haver sco cheu suonda¹⁵:

- 1mo dueien ei haver biala clara colur, haver claras ureglas e clar grung¹⁶ e buc esser ners, cotschens u tuttavia [buca] galgs etc. / 27 /
- 2do deigien ei haver gradas bialas combas e grad diesch¹⁷ cun in tgau plitost lev e ping tgiern, ina lada crusch dil diesch et era buca gits.
- 3tio Curch'ei vegnien visitai, sche dueien ei haver ils stiarls sis quartas e mesa de nosa mesira, ils mutgs siat quartas en altezia.

¹³ Ils vitgs ed uclauns eran obligai da tener in cert diember anugls.

¹⁴ Ils urentaders retschevevan negina paga, mo profitavan d'ina commensurada reducziun dalla lavur cumina.

¹⁵ Ins savess cumparegliar ils suandonts criteris cun las normas che la vischnaunca haveva tschentau si anno 1820. Cf. capetel 3: Uordens per purs e pasturs.

¹⁶ Gia professor Konrad Christian Storr da Tübingen, staus anno 1784 a Mustér ed ius tras la Surselva, haveva remarcau ch'il peil dalla biestga targeva sin clar grisch. Mira I. MÜLLER el *Disentis* 11/1944, 93 e par. WEISS, *Alpwesen* 68s.

¹⁷ Duront varga tschien onns han ils elevaturs dalla razza brina aspirau a quei ideal dil dies grad.

4to deigien ils stiarls silmeins esser tredisch meins velgs, curch'ei vengnien urentai, il qual daventa denter Nadal e Daniev¹⁸.

Jn fede: Jos. Ant. Meissen, en num dil cauvitg.

Devart ils cavals

p. 48 / [1857 fevrer ils 8] Vischinar deien tuts che han cavals. Ina tiarza spisa e pegaglia dueien era quels dar che laien buca ora sin pistira. Quels che meten cun cavale ils cavals mo in temps, ston dar tutina spisa e pegaglia sco quels che laien ilg entir temps. La spissa dei ins tener quen ed ulivar il davos culla pagaglia. Il cavale dei entscheiver ad ira cul nurser, num ch'ils vischins concludien auter. Il cauvitg dei pladir il cavale pella spisa e sil pli 10 cts. a di¹⁹.

La spisa dei vegnir quintada 80 cts. a di. In dei scriver el cudisch de vischins nua ch'el hagi calau la spisa, / p. 49 / sinaquei ch'el sappi silsuententer entscheiver tiel suendont vischin che teing cavalg. Ei dei vegnir tegliau pustretsch cul general pustretsch. Cura ch'il cavale ha meins che tschun cavals il davos della premavera, sch'ei in ils possessurs de cavals buca obligai de vischinar pli²⁰.

Tigliar pustretsch

p. 8 / Ei sarau giu a concludiu da vaschins de tigliar pustretsch enta Vitg mintgion sin il di suenter s. Tschamun ne l'enprema dumengia suenter²¹; a sin il qual dejen tuts quei ch'ei umens esser obligai in per chasa da seconparer a tigliar pustretsch²².

¹⁸ Il conclus lai percorscher ch'ils taur da tratga vegnevan teni pli e pli da privats. Quei confirmescha era ina notizia da 1854, tenor la quala ils vischins han suspendiu la roda da taur, v.d. decidiu da buca tener pli taur da vischinadi. Cf. Cudisch da vischins 42.

¹⁹ Tenor il pustretsch da 1857 ha il vischinadi dau las suandontas pagaglias: al vitger 39 frs. e 10 cts., al caver 70. — frs., al vischander 19. — frs., al cavaller 10 cts. per di. Cf. Cudisch da vischins 49.

²⁰ Ei selai persequitar ch'il cauvitg ha pladiu cavaller entochen anno 1861. Cudisch da vischins 61.

²¹ Il di da s. Schamun croda sils 28 d'october.

²² Il Cudisch da vischins cuntegn da 1837 ensi la retscha quasi serrada dils pustretschs. Ei setracta beincapiu dalla pagaglia dils pasturs da casa, pia da quels che pertgiravan vaccas e vadials, cauras, nuorsas, salvanoris e cavals. Ins consulti en quei connex WEISS, *Alpwesen* 246, CONDRAU, *Gemeindealpen* 42 e G. GADOLA el *Glogn* 1935, 84-92.

A tgi che meuncha ei el stroff de 8 x. nun stgissa sufizienta; en excepi so-
letameing ils sura 70 onns.

Quei stroff che porta, dei mintgia sut saquen on vagnir mez en puschtretsch.

p. 11 / 1840 1 de november tigliau puschtretsch. E veng [tigliau] 8 bluzgers per tgiaura e reste en bonis 76 bluzgers cura la gliesta ei traitgia en. Ei cauvitg signur giunker Cargiet. Va giu dil sura 15 bluzgers e per in barbeisch, resta pia 50 rizzers.

Il paster ei markadaus per 1 fl. 40 x. per vaca et ina petta. Ultra de quei stad eung en remesa de vischins 20 x. per vaca.

1842 ils 30 de october tigliau puschtretgs e stau 300 cauras a casa e 22 a d'alp. Restau per spisa ch'era buca dada 3 fl. 42 x. La pagaglia dil caverer era 40 fl., per schar maner il caverer 1 fl. 12 x. / p. 12 / Chastigliau per (s v) thiers casa 2 fl. 42 x. Et ei tuchau per caura 8 bluzgers e resta deivet sil avigniend 31 x., ils quals il cauvitg nief dei pagar²³.

Entscheiva la spisa dil caverer tier signur obrist Venzins²⁴.

[*La punt da Sars*]

p. 12 / Ariguard la pun de Sars ei [1842 ils 30 de october] vigniu concludiu de schar clumar en baselgia Numnasointgia. Tgi che drovi, dei vignir²⁵. Schiglioc ei mess si ils sequents strofs: in che drova pli bia gadas

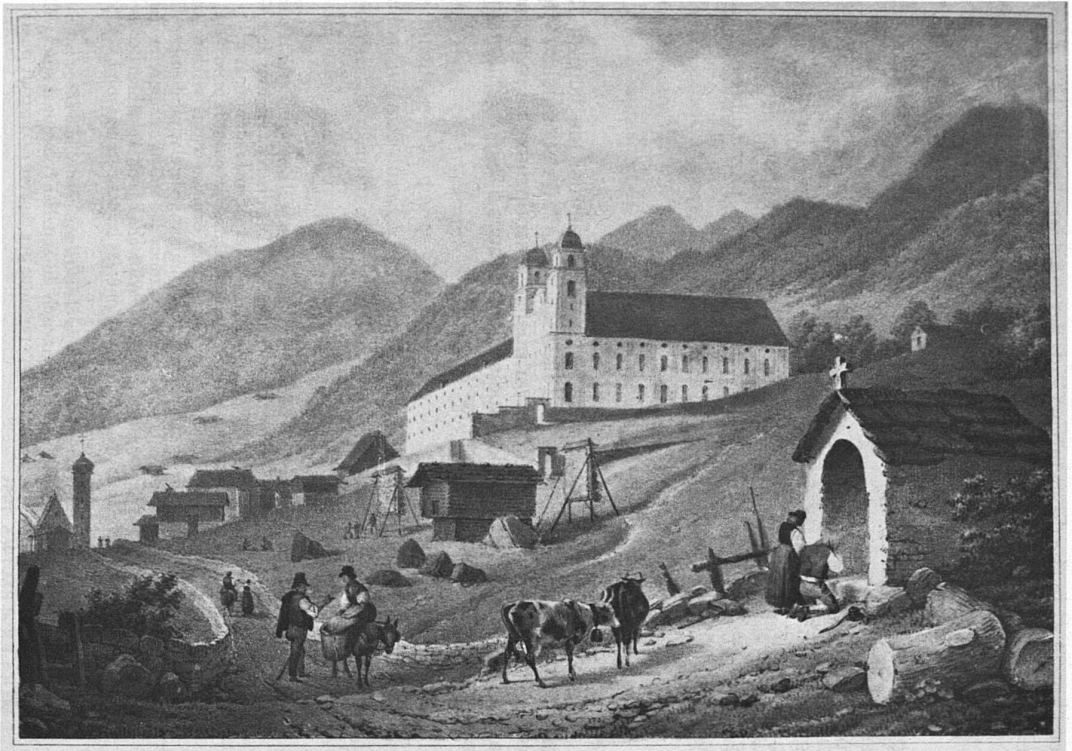
²³ La sera da pustretsch dessignavan ils vischins il cauvitg «per igl onn cha de vignir». Siu emprem pensum era da pladir ils pasturs da casa. Ins numnava ultra da quei dudisch responsabels pils piogns, v.d. mintgamai quater pil piogn sut, pil miez e pil sura. Mira Cudisch da vischins 12s., 15 e 67.

²⁴ Ei settractava sulettamein d'indicar il liug d'entschatta al caverer. La roda sco tala era da vegl enneu enconuschenta a tuts possessurs d'animals.

²⁵ Tgi che fageva diever dalla punt, era obligaus dad ir a lavur cumina. Punts e piogns mavan savens d'auas grondas. Quei caschunava reparaturas e reconstrucziuns. Il november 1836 e 1845 ha la vischnaunca concediu al vischinadi umens da lavur cumina per rugalar resp. baghegiar la punt da Sars. Cf. Cudisch da vischnaunca 55 e 123.

El center da quella litografia da Pingret stat in clavau cun dus chischners cargai toccasum. Igl imposant edifeci claustral cuntrastescha dallas mudestas casas dil Vitg e la baselgia parochiala ruchegiada onz datier. Sin la via vedra serepartan gruppas da glied cun sumaris e vaccas. Avon il sontget in pèr sils onns che pren peda d'urar; igl um en schanuglias ha deponiu fest crutsch e capiala.

La litografia ei prida dall'ovra dil Vicomte de Senonnes, «Promenades sur le lac de Walenstadt et dans le pays des Grisons», Paris 1827. Collecziun grafica dil Museum retic Cuera.

cun bos 24 x., in che drova mo ina gada ner mo porta buordis 12 x. Ugau ei confirmau il madem: assistent Huonder.

[*Lavur cumina vid las vias*]

p. 42 / Ils 26 december 1854 en vischins stai seredonai et concludiu sco suonda²⁶:

Per las lavurs cuminas vid las vias de schubergiar et arver quellas dei vigni teniu ina gliesta, et ei d'ira suenter quella. Per arver las vias ilg unviern ston femnas buc'ira, bein aber ein ellas de trer suenter per schubergiar las vias. Tgi che lai sut d'ira cura ch'el ei visaus, paga en benefeci de quels ch'en stai 68 raps²⁷.

Reglamen dil fiug

Anno 1827 ha la vischnaunca relaschau in uorden da fiug da 13 puncts ed obligau ils vischinadis a sia observonza²⁸. Il vischinadi da Vitg e S. Gions, intenziunau d'observar quellas prescripziuns, ha registrau anno 1833 il reglament en siu «Cudisch da Uordens e Reglas», numnaus cuortamein «Cudisch da vischins»²⁹.

Il november 1856 ha il vischinadi concludiu da pinar lenna egl onn veder e far la punt da Sars avon ch'entscheiver las lavurs da primavera. Cf. Cudisch da vischins 35 e 47.

²⁶ Quest reglament ei igl emprem da treis conclus pri dalla medema radunonza.

²⁷ Era las tschentadas communalas precisavan tenor basegns, oravontut la primavera, il duer dad ira a lavur cumina. 1828 ha la vischnaunca ordinau a tuts vischins che tenevan fiug e liug en dus logs da prestar lavurs cuminas generalas pil diember dils fiugs ch'els havevan. Mo pér igl Uorden da vischnaunca da 1860 ha circumscret quellas lavurs en in capetel entir e cumplein, in'ordinaziun che ha stgisau in bien decenni. Mira Cudisch da vischnaunca 20, 460 e 529. Conc. las lavurs cuminas mira WEISS, *Alpwesen* 249s. e DURGIAI, *Gemeinwerk*.

Tenor in'entelgientscha dil fevrer 1822 fuva la claustra constrenschilda entochen treis gadas ad onn allas lavurs cuminas. Sin giavisch dil statalter communal stueva ella metter a disposiziun in pèr bos ed in um, oravontut per reparar e construir punts. I. MÜLLER el BM 1965, 195s.

²⁸ Consequentamein ei quei reglament buca edius en quest liug, mobein el capetel 4: Regulaments da fiug.

²⁹ Quella copia secuviera trasatras cul reglament dalla vischnaunca.

Alla sava dil 19avel tschentaner ha il vitg da Mustér approbau dus uordens cumpari en stampa e reparti a scadin vischin: Uorden de fiug 1895 e Statutas per la societad de pompieri dil Vitg-Mustér 1904.

[Urentar ils tgamins e far giu fulin]

p. 4 / 1830 [ils] 1 da november han [ils] vaschins urdanau che il rottmeister al chauvitg ensemen deigien ira ad urentar ils tgamins vagielgia Nadal, encunter Paistgias, encunter s. Plazi a da s. Mihel³⁰.

p. 9 / 1837 ils 29 de november en vischins stai ensemen e tigliar pu-stretsch; e biars ch'en stai castigiai muort il buca ver schubergiau ils tgamins, han selementau che la lescha numero 3 dilg uorden de vischnaunca seigi buca clars³¹. Sche han ils vischins faitg sura de quei ilg sequent: Suenter ver dumendau entuorn il meini, ei il pli vignius de far ira ilg cau-vitg e rottmeister la sonda dellas quatertempas et urentar ils tgamins. Aflen ei buc en uorden, en ei obligai de schar saver ils de casa. Ils strofs en sco sura³².

Jn fede suttascrit dil cauvitg, che quei seigi stau il meini dils vischins.

Rest Calivers.

p. 10 / 1838 november 28 ei davard ils tgamins vigniu faitg sequenta nova regla:

Ei vigniu dau comissiun al signur giuncher Cargiet e mistral Condrau de mercadar cun in caminfeger de schubergiar giu ils tgamins dilg entir vischinadi, e zvar quater gadas per onn ils tgamins de cuschina et quels dellas pegnias duas gadas, e zvar ils quatertemps sco entochen ussa, las pegnias ils quatertemps delg unviern. Mercadau deigi vignir schi stedi sco puseivel e zvar in ton per ulzada. Jn fede dil sura suttescriva il cau-vitg.

[Supplement digl uorden da fiug]

p. 34 / 1853 ils 4 d'avrel en radunonza de vischins ei concludiu:

1. Ch'il cauvitg et rothmeister deigien esser obligai d'ira urentar ch'il uorden de fiug vegni observaus sco stad scret en cudisch de vischins. Ils conterfigiens en sutapost als strofs leu stabili³³.

³⁰ S. Placi ei ils 11 da fenadur, s. Michel ils 29 da settember. Part. las obligaziuns dil cauvitg mira DRG 6, 442s.

³¹ Ei mava beincapiu pil reglament da 1827.

³² Mira la tariffa dallas fallonzas el capetel 4.

³³ S'entelli las fallonzas ual numnadas.

2. Per mintgia meins han dus vischins d'ira urentar ch'ei seigi en mintgia cuschina duas sadias d'aua et nua ch'ei enflassen buca quellas, deigien quels esser curdai en in strof de 20 rapps, dils quals 10 croden als urentaders³⁴. Els pon far la ronda aschi savens sco ei vouten. En scadin cas sto quei daventar silmeins ina gada per meins. Duessen ei de quei muncar, sche croden els en strof d'in franc l'in.

Deigien quels de quella ronda urentar sco sura dil maitg entochen ilg october avon las nof della sera, ils auters meins alas oitg. Cun la fin dil meins deigien ei remetter las gliestas al cauvitg, il qual notifiche-scha lura tgi che ha d'urentar il proxim meins. La roda entscheiva ora Chischliun. De quelas gravezias en axeptai il cauvitg e rothmeister.

3. Per survegilar ils frisakens, scalas et handsprezas³⁵ e che quei seigi tut en uorden, vegn ei mintgiamai traig ora dils vischins in. Per il moment ha signur capitani Ludv. Carigiet surpriu quella carica.

Il cauvitg.

[Far il vacht la notg]

p. 38 / [1854] Il wacht duei ira la notg dallas 10 della sera tochen las duas suenter mesa notg il meins maitg, juni e fanadur; las 10 entochen las treis inclusiv mars, avrel, uost e settember et october. Las 10 entochen las quater november, december, jener e februar. Duess il wacht buca far en quei et auters risguards sia obligatiun, sche duei ei vegnir dau en et intercuret g cuninagada.

Pervia della via ch'el ha de far e nua cantar, duei ina comissiun fixar che vegn legida ora³⁶.

p. 42 / Ils 26 december 1854 concludiu de puspei far il vacht la noitg sco il on vergau, bein ch'ei vegni marcadau ch'el stopi 2 gadas per noitg ira tras Raveras et mintg'ura sur il vitg giu. Pagau veng ei sco suonda: 50 raps sto scadin fiug dar. Sur de quei daten 20 fiugs eung 1 fr. et 20 auters eung

³⁴ Anno 1851 han ils flurins, rizzers ed autras muneidas veglias stuiu untgir als francs e centims resp. raps, quei tenor la decisiun dall'assemblea federala digl onn precedent. Cf. PIETH, *Bündnergeschichte* 444 e DRG 6, 555s.

³⁵ Il lectur po s'imaginar che quellas squetras eran primitivas. La claustra ha decidiu anno 1824 da cumprar ina sprezza, suenter Glion la secunda pompa da fiug en Sur-selva. SPESCHA 181.

³⁶ Quest text fuorma il coc da pliras disposiziuns pervia dalla guardia da notg, in post ch'ils vischins han introduciu cun grond pli da calonda fevrer 1854. Cudisch da vischins 36.

1 fr. 50, e zvar quels 40 sco ei fa de basengs pli ner meins che quei, aber adina en quella proportiun³⁷. El madem temps ei il vacht era ugau fanteuna. Ils vischins d'Acla e Faltscharidas ston obligatoricamein buca star tier il paga il vacht.

Per fixar tgei fiugs audien en las sura classas sco era per marcar il vacht ei vegniu confirmau la comissiun de fiug dil onn vergau.

p. 47 / 1857 fevrer ils 8 en ils vischins stai redunai en casa de Maissen G. Adelbert cauvitg et concludiu riguard il vacht pilg on che ha de vegnir sco suonda:

Ei cun in pli de 32 vuschs encunter 14 de continuar il vacht sin il pei velg, en cas che la venerabla claustra continuas de contribuir sco tochen de cau per quel. Cas contrari deigi (dues) il vacht ira en, numche particulars seschassen neu voluntariamein et contribuessen quei che la venerabla claustra schas muncar³⁸.

[Elecziun d'in stadtvoigt]

Per menteniment e surveglaziun della polizia dil vitg e per redunar vischins en cas de basegns, eis ei vegniu enflau per bien de legier ora in stadtvoigt. Quella plaza ei lu vegnida surdada per 1859 a signur Vincens Andrioli. Sco actuar dil vischinadi ei Pl. Condrau vegnus designaus³⁹. Per renconeschienscha dellas bregias dil stadtvoigt, dei el mintg'on esser libers dad ina lavur cumina dil vischinadi⁴⁰.

[Conclus de metter ina latiarna]

[Ils 21 d'october 1877] ei cul pli vegniu concludiu de far in'emprova e metter per gl'onn d'uon mo tems d'unviern, vul dir in onn, ina latiarna

³⁷ Per 1854 havevan, tenor il Cudisch da vischins 36s., buca meins che 57 casadas pagau 103. — frs., la venerabla claustra e la ludeivla vischnaunca scadina 25. — frs. e la fontauna dil Vitg 23. — frs.

³⁸ Igl appel alla buorsa dils particulars ei capeivels, viu che las famiglias beinstontas havevan dau generusamein igl onn 1854. En medem temps ei il guardian veder vegnius confirmaus, denton senza metter siu num a protocol. Cudisch da vischins 48. Conc. la guardia da notg mira aunc la Gas. Rom. nr. 74 dils 17.9.1976, suppl. Brustgas.

³⁹ Tgi era pli cudischius culla plema che professor Placi Condrau, il fundatur ed emprem redactur dalla Gasetta Romontscha?

⁴⁰ Questa decisiun prida dils vischins ils 1.12.1858, sesanfla el Protocol dil vitg Mustér 1858–1881, p. 8. Ei setracta d'in cudisch da 122 paginas plus 11 fegls register, signaus 1.11.

ardenta la sera curch'ei veng stgir entochen las 9 circa, vi miez il vitg nua che menzionau. A commissiun veng ei destinau sin quen dil vitg. L'expensa dil petrolium deigi aber buca survargar francs 10⁴¹.

⁴¹ Quest conclus deriva medemamein dil protocol ual citau, p. 28. L'installaziun dall'emprema cazzola publica forsa en connex cull'avertura dil hotel «Disentiserhof» betta era ina glisch sil progress economic contonschius el siatavel ed otgavel decenni dil tschentaner vargau. Ulteriuras enconuschientschas da quella materia porschan E. ZITTEL, *Aus Disentis, Reisebriefe*. Karlsruhe 1879, 7 e 15. I. MÜLLER el BM 1946, 73–79 G. GADOLA el *Fegl parochial Mustér* 1959, 12, 15–17, 19–21 e 35s. P. TOMASCHETT el *Pompalus* nr. 3, supplement dalla Gas. Rom. nr. 59 dils 27.7.1965.

2. Quitau pil guvern, traffic e ruaus public

[*La tschentada dils ufficials*]

p. 1 / Mardis Tschuncaismas [1820] ei vigniu la tschentada dils signurs gieraus pilg on ch'agi de vignir, ed en legi ora ils sequens¹: signur mistral Fidel Condrau², signur assistent Gion Martin Huonder³, signur scarvon Gion Batesta Berther⁴, signur stalter Bischtgiaun Sialm⁵.

Per cusegliers en legi ora ils sequens: stalter Gion Ant. Deflorin, stalter Giosep Mathias de Regisch, Ludevig Cargiet⁶, stalter Gion Victor Mon, stalter Giohen Meissen.

Salte per ils dus ons subsequens: stalter Giosep Ant. Meissen⁷.

NB. Gliendisdis Tschuncaismas ei vignius tschentaus per mistral regen de nies cumin pils dus ons subsequens: signur mistral Coradin Huonder de Musteer⁸. Sin il mardis ei era ilg ugau baselgia de S. Gions vignius tschentaus ent il parsunal de signur lithinent Berther⁹.

¹ La paginaziun s'accordescha cul Cudisch da vischnaunca da 1821. Il medem di han ils vischins fatg l'ordinaziun conc. ils taurs. Mira il capetel che suonda.

² mistral 1814–1816 e mess sil Cussegl grond 1818–1820. G. GADOLA, *Glogn* 1944, 105.

³ assistent da cumin 1806–1808. *Glogn* 1944, 103.

⁴ scarvon da cumin 1818–1820. *Glogn* 105.

⁵ mess sil Cussegl grond 1830–1832 e mistral 1838–1840, + 1881. *Glogn* 1944, 107s.

⁶ mess sil Cussegl grond 1832–1834. *Glogn* 1944, 107.

⁷ Dils diesch elegi ein treis honors da cumin, ferton che sis han giu igl uffeci da stalter.

La suprastonza dalla vischnaunca da Mustér cumpigliava da quei temps en principi quater geraus, quater cusseglers ed in salter. Ils geraus eran responsabels pil dretg, la polizia ed economia en vischnaunca. Ils cusseglers havevan endamen las fatschentas culs geraus, culs quals els formavan il schinumnau oberkeit da vischnaunca. In commember digl oberkeit haveva d'inspectar ils tetgs mintga atun e primavera. In cusseglier haveva igl uffeci da stalter, resp. president da vischnaunca. Mira il Cudisch da vischnaunca da 1821, 11 e SPESCHA 149, 153–155.

⁸ Curdin Huonder oriunds da Segnas, mistral 1820–1822, numnaus il «Huonder grond» haveva battiu cul stadal encunter ils Franzos. El ei morts 1870 cun 93 onns. *Glogn* 1944, 105s.

⁹ Quella elecziun demuossa inaga dapli l'uniformitad da vischnaunca e pleiv.

Seramen dil stathalter

1. Vignis vus [engirar] d'encurir laud ed honor de Diu et il beinstar della ludeivla vischnaunca¹⁰.
2. Esser in dreitg a recli stathalter.
3. Taner bien quen da vies prender en e dar ora¹¹.
4. Haver buna cura de vies e puns e pions.¹²
5. Bucca dar vischnaunca senza lubientscha e consentiment de mess signurs¹³.
6. Il pli de vischnaunca bein observar¹⁴.
7. Far buna obedientscha alg mistral dil cumin¹⁵.

Tuta quei che vus a mi haveis tenu avon con ils plaids sche vi jeu vegnir suenter e salvar cun ils faitgs, suenter miu meglier saver a puder, tutas caussas a buna fei a senza malart. Aschia per il ver mi gidi Dieus, la s. Trinitat, Nossadona e tuts ils soings, rogien per nus. Amen ¹⁶.

¹⁰ Il stalter ha purtau da vegl enneu la gronda responsabladad per la cuminonza. El era per aschidadir cau dalla vischnaunca e president dalla pleiv. Ei selai capeivlamein buca eruir cura che quei uffeci ei vegniu introducius a Mustér. Entuorn ils 1600 era ei Sebastian de Castelberg il giuven, ferton che Nicolaus Huonder «il reh» ha occupau il medem uffeci tschien onns pli tard. Mira E. POESCHEL, *Die Familie von Castelberg*, resp. B. BERTHER, *Sontga Catrina a Mustér*, 1919 p. 8.

¹¹ Il stalter teneva la cassa da vischnaunca.

¹² Tenor autras versiuns – ins vegli consultar l'annotaziun 16 – aveva il stalter era d'haver quitau per las schetgas dalla vischnaunca. Pareglia igl artechel da P. TUOR ella Gas. Rom. nr. 3 dils 19.1.1933. Leutier SPESCHA 73.

¹³ Messignurs era il tetel da reverenza debitaus als officials da cumin e da vischnaunca.

¹⁴ Ellas tscharnas decideva il pli dallas vuschs. Tenor pader Placi a Spescha obtenevan ils giuvenils il dretg da vuschar cun 14 onns. SPESCHA 153.

¹⁵ Ella vischnaunca era il stalter il substitut dil mistral regent e consequentamein con-strenschius d'obedir a siu superiur, sco lez debeteva obedientscha al cauderschader. SPESCHA 153 e 154, che porscha denton ina formulaziun el senn cuntrari. Tenor il paragraf 11 digl Uorden da vischnaunca da 1860 duei il stalter obedir agl oberkeit da vischnaunca. El vegn consequentamein saramentaus digl εμπrem gerau. Archiv communal Mustér, scatla 1.1: legislaziun.

¹⁶ Ils plaids d'engirament per stalter e salter, mistral e scarvon eran identics. Ils stalters prestavan entochen 1850 circa lur engirament al mistral avon casa cumin a Mustér, el 18avel tschentaner probabel sin cumin. *Annalas* 1907, 94 e *Glogn* 1944, 83.

Las fuormas da saraments existan en plirs exemplars per aschidadir identics. Igl interressent po consultar il manuscret en «Akten der Cadi» dil 16avel – 18avel tschentaner, p. 135–137 egl archiv claustral a Mustér, lu DECURTINS, *Rät. Chrestomathie* 4, 19–23, che reproducescha las fuormas screttas da Theodor de Castelberg, e finalmeins *Annalas* 21/1907, 93–101.

La via de Pardomet en per manadiras

p. 138 / Ils 3 de maitg 1847 ei stau redonau vischnaunca el liug solit, nua ch'ei dil vorstand vigniu proponiu alla vischnaunca che la ludeivla vischnaunca de Sumvitg seigi buc'el cas de mantener la via della Tieua en muort las bovas, e vegli ussa vignir cun quella, per manadiras e cavals de sialla, de Pardomet en. Quella damondi cun quei agit de nossa vischnaunca, quei ei la lubientscha de vignir per ils praus en e che nossa vischnaunca prenda giu miez ils cuosts / p. 139 / per indemnisar ils praus. Questa via deigi zvar esser mo provisorica, essend che Sumvitg vegli schi gleiti sco pusseivel far ina pun ora la Crappa grossa.

Suenter ina pli u meins viva opositiun de part dils possesurs dils funs de Pardomet, ei vigniu finalmein concludiu de surschar totalmein la fittschenta als signurs geraus, cun stabilir de provisoricamein schar vignir cun la via de Pardomet en, pagond Sumvitg silmeins sche buca depli la messadat dils donns de praus tras il entir Pardomet. Daven della baselgia deigi la via ira giu della gassa en, la via de leu daven e pun deigien quei che basengs far, vignir reparadas. Bein aber steti la vischnaunca per nuot responsabla a riguard la pun, sco era buca de far quella, sch'ella mas dell'aua.

La via dil Lucmagn e la Punt da Cufions

La via vedra «imperiala» menava entochen el 19avel tschentaner da S. Gions sur la punt da Gonda ed ensiviars alla veglia ustria e fravia, la davossa caschun per restaurar viandonts, sumaris e menadiras. In tschancun suandava la via aunc il Rein d'Acletta per allura sevolver a seniester viers Fontauna-sut, nua ch'il vial tuatschin sedistaccava dil schinumnu landstross dil Lucmagn. Quel cuntinuava viers S. Gada, descendeva giu ella val e menava sur la famosa Punt da Cufions. Lu suandava la teissa muntada viers Mumpé Medel e si viers Vergera e vinavon ella vischina Val medelina.

La punetta da Cufions, cul dazi dalla claustra, ei stada duront tschentaners ina construcziun en lenn. Anno 1692 ha igl avat Adalbert de Medell fatg ereger ina eleganta punt crap cugl arviul alla romana. Vischnaunca e

claustra han prestau lavur cumina. La claustra ha surpriu il manteniment e retschert persuerter in toc uaul silla costa sut Mumpé¹⁷.

La Punt da Cufions sul Rein da Tujetsch ha tenu entochen l'aua gronda da 1834. Lu han ins eregiu in piogn e stuiu refar quel intragliauter mintga siat onns. Cun l'avertura dil niev stradun dil Lucmagn ha la renomada Punt da S. Gada piars sia impurtonza d'antruras. Nuotaton-meins ha la claustra baghegiu ina nova punt, ina construcziun sin purtaders d'itschal surdada al traffic anno 1915/16¹⁸.

La transversala lucumagna atras Salaplauna, Fontanivas e la cavorgia da Medel ha dau ina nova orientaziun a Mumpé. Perquei han lezs vischins ladinamein fatg in'istanza alla vischnaunca e dumandau ina via da comunicaziun dil niev stradun ensi¹⁹. La moderna via d'access ei vegnida surdada definitivamein al traffic ils anno 1971.

Il niev stradun sursilvan

Els onns 1855 entochen 1862 ha la direcziun dalla via nova atras il vitg da Mustér e dalla val si caschunau bia discussiuns, petiziuns e cumbats. Ins ha finalmein exequiu sco giavischau il trassé sur il casti da Chischliun e la casa cumin en, mo ils vischins da Segnas e Mumpé Tujetsch ein sestentai envan pil detur atras lur vitgs²⁰.

Vias e punts communalas

Claustra, vischnaunca e vischinadis partgevan las grevezias dallas vias e punts. L'abbazia haveva da mantener la punt da Cufions, dalla Resgia e quella sugl ual da Magriel²¹. La comunicaziun culs loghens allontanai dalla via principala, oravontut cun Cavardiras e Caprau, Sars e Son-

¹⁷ Tgi che vul endriescher dapli vegli leger SPESCHA 140. K. HAGER, *Führer für Disentis*, p. 6–8 I. MÜLLER, *Klostergeschichte* 170. *Abtei II*, 335. BM 1965, 136 e 139. I. MÜLLER, *Pl. Spescha* 55. G. GADOLA *Glogn* 1936, 54–56. A. MANNETSCH, *Aus der Geschichte der Fraktion Mumpé Medel* 1–3. P. TOMASCHETT, *Cal. Rom.* 1978, 285ss.

Restonzas dalla via vedra ein aunc bein veseivlas. Ses fastitgs silla spunda dretga dil Rein da Tujetsch lain supponer che la punt veglia (tgeinina?) stevi ver 100 entochen 150 meters pli ensiviars che la hodierna.

¹⁸ *Acta Capitularia III*, 115 e 118. Tenor la contabilitad digl econom claustral da gliez temps, pader Placidus Müller, ha quella punt custau 3271.05 francs.

¹⁹ Cudisch da vischnaunca 476.

²⁰ Cf. Cudisch da vischnaunca 262, 268, 361s e 543; leutier scatla 9.11: via Alpsu. Cun Daniev 1858 ei la crotscha resp. schletra da posta arrivada a Mustér. *Mira Gas. Rom.* nr. 42, 47 e 52 dils 16 d'october, 20 da november e 24 da december 1857 ed oravontut il nr. 1 da Daniev 1858.

²¹ SPESCHA 140.

duritg²² ei stada duront tschentaners stretga, carpusa e buca carrabla. Ils habitonts dil liug ed ils purs avischinonts eran responsabels per lur sendas, vials e piogns. A Disla ed autro fagevan els pigl unviern piogns per contonscher alla cuorta lur aclas sul Rein. Da malauras e cunzun suenter las auas grondas d'anno 1834 e 1868 segidava la vischnaunca; ella clamava lavur cumina per far e refar ils piogns devastai²³.

Il niev stradun sursilvan ha per part orientau autramein ils vitgs ed uclauns dalla periferia. Consequentamein han els encuretgi dapi varga tschien onns ina colligiaziun directa culla via gronda. 1863 han ins per exempel eregiu ina via per menadiras naven dil stradun si d'Acletta²⁴. Quella ha fatg siu survetsch entochen la construcziun dalla via nova finida igl onn 1972.

[Davart marcadar firaus e dumengias]

p. 14 / 1823 ils 3 d'uost ei davart pomas, tschereschas vegniu faitg che negin possi vender de firaus ner domengias, ni quels de vischnaunca ner buca de vischnaunca, sut peina de vegnir castigiaus d'in ludeivel oberkeit de vischnaunca ner signurs gieraus. E quei deigi cutzar tochen che veng ordenau contrari²⁵.

²² La davosa casa da Sonduritg steva aunc all'entschatta dil 19avel tschentaner. Sars era entochen 1850 in'ucivetta habitada. La dislocaziun da Caprau ei succedida igl atun 1977. Mira G. GADOLA, *Il vitg Mustér el Fegl parochial Mustér*, 1960, 2.

²³ G. GADOLA el *Fegl parochial Mustér* 1960, 1, 29 e 34. I. MÜLLER el BM 1965, 135 s.

²⁴ B. BERTHER, *Sontga Catrina a Mustér* p. 2.

²⁵ Sco avat Adalbert Defuns ha scret 1690 en sia Teologia, pudevan ils purs sursilvans, zun occupai duront l'jamna, far contracts e marcaus la dumengia suenter messa. Cun motiv sufficient era ei lubiu da vender e cumprar dis da fiasta ed excepziunalmein schizun rischlar e derscher si chischners dumengias e firaus. Cf. I. MÜLLER el BM 1958, 60s.

Anno 1803 ha Gion Theodor de Castelberg elaborau per mauns dallas vischnaucas dalla Cadi in «Parere» conc. la sanctificaziun dallas dumengias e firaus. Ms. egl archiv dalla famiglia de Castelberg, Turitg. Mira leutier E. PÖESCHEL, *Familie von Castelberg* 435s. e G. GADOLA el *Pelegrin*, 1953, 27-29, nua ch'il document ei edius; plinavon *Ischi* 39, 88.

Anno 1840 ein ils purs da Mustér e contuorn sescaldai buca pauc pro e contra la bulla dil papa Gregori XVI pervia da mantener resp. better giu certs firaus. *Diurnal* da Pl. BERTHER 4 e 5. Il di da s. Placi pign, ils 12 da fenadur, haveva liug a Mustér ina fiera da raubas, e la sera vegneva ei saltau. 1857 ha la vischnaunca scumandau quei divertiment. G. GADOLA el *Fegl parochial Mustér* 1959, 24 s. Par. MÜLLER, *Klostergeschichte* 168.

Tgi che metta peisa silla cuntinuitad, sfeglia cun profit igl Uorden d'ustrias, de firaus e domengias e della notg per la vischnaunca de Mustér 1898 (ina biala copia da pader Baseli Berther) e ses successurs, ils uordens d'ustria cumpari en squetsch 1919, 1947, 1959 e 1970. Il pli novissim ei vegnius acceptaus 1979.

Peisa e masira nova

p. 318 / 1859 mars ils 7 sei vegniu faitg enconuschent che las peisas e masiras vedres segien streing scomendadas e zvar sut peina de strof. Tgi che [cunterfa], duessi vegnir tgisaus²⁶.

Sin quei ei la pleiv vegnida relaschada.

Ilg stalter regen Giachen Ant. Bischuolm²⁷.

[Indersess e attenents]

p. 18 / 1827 ils 30 de juli.

1. Hinderses deigiei vegnir de cau anavon priu en nagins sut il pagament de fl. 400, cun leu speras della entira vischnaunca esser unitameing cuntenssa, cun haver auctenticas e sufficientas scartiras oravon²⁸.
2. Mo sco angehörigs deigiei vegnir priu si nagin pli.
3. Ultra dilg vivon seigiei de cau denvia mess si fl. 1 per persuna, pli navon fl. 1 per vacca e 30 x. per in tier scheitg de tgei sort scheitgs ch'ei seigi²⁹.

[Dar albiert ad jasters]

p. 38 / Plinavont eisei anno 1833 ils 28 de maitg della vischnaunca concludiu de schenzatgi dessi albiert u schas setener si jasters, sche crodien tutta responsabilitat tier a quels che laien star, sco era tuts auters stroffs

²⁶ Per la glied disada da vegl enneu cun crenas, bratscha e flurins era ei grev da s'adattar allas novas peisas, mesiras e muneidas.

²⁷ La pleiv era vegnida clamada en emprema lingia per eleger resp. confirmar ils calusters dalla faria. La funcziun dil stalter ed il character dallas tractandas muossan eclatantamein che pleiv e vischnaunca furmavan la medema cuminonza.

²⁸ All'entschatta dil 19avel tschentaner ei il diember dils indersess carschius considerablamein ellas vischnauncas grischunas. Ils burgheis fagevan lur resalvas e pretendevan per part grondas summas da recepziun. Cf. SPRECHER/JENNY, *Kulturgeschichte* 468–471.

²⁹ Ils indersess stuevan pagar annualmein ina taxa persunala e per mintga tgau biestga e leutier far lavur cumina sco ils burgheis. SPRECHER/JENNY, *Kulturgeschichte* 471.

che per quella rischun pon caschunar. Plinavont era il hinderse gelt crodi tier a quels che datten albiert a jasters³⁰.

[Reglament pervia digl ir a mattauns ed il ruaus dalla notg]

Ano 1801 ils 15 da februari, sin recumendaziun faittgia d'in ludeivel oberkeit sco era de la ludeivla vischnaunca, eissei ina ludeivla cumpagnia de matz de Muster vagni enzemen a concladiu sco suonda³¹:

Primo sei vagniu sarau giu parinameing che nagin mat de la vischnaunca deigi ira per las esschas ner per las fanestras a midar la vusch, sutt la falonza de treis crunas; ina cruna dei esser curdada a quel che porta la tgisa, a duos crunas agli cumpagnia de matz. Et en quei madem articel deigi ei era esser sarau en ils matz jasters. Encas aber che enqual matta dalla vischnaunca des risposta ad enqualtgin sutt vusch, sche deigien ellas era esser curdadas en la mademma falonza.

Secundo deigi nagin matt ira a gren ner far canera la noitg sutt la mademma falonza da 3 crunas.

Terzio deigi nagin matt ner matta star la noitg de stgir enzemen senza clara catzola, a schagloitg deigien ei esser curdai en la mademma falontza. A quels treis articels deigien esser rutz giu per dus ons³².

Scret de mei Gion Franzestg Huonder, per cumissiun de la ludeivla cumpagnia de matz, de quei temps capitani dils matz.

³⁰ Conc. hosps, hospitonts e casas d'albiert a Mustér mira SPRECHER/JENNY, *Kulturgeschichte* 184. E. ZITTEL, *Aus Disentis, Reisebriefe*. Karlsruhe 1879. G. GADOLA el *Fegl parochial Mustér* 1959, 15s. e 36 e BM 1946, 73–79.

³¹ Ei surpren tuttavia buc ch'ils vischins han fatg la proposta alla cumpignia da mats, garegiavan els – e probabel era las vischinas – il ruaus dalla notg.

³² G. GADOLA ha publicau quei conclus – era allegaus en CADUFF, *Knabenschaften* 62s. – cartend d'haver scuvretg «las empremas statutas della cumpagnia de mats de Mustér». *Glogn* 1934, 22 e 24. Pareglia ils statuts da 1873, per part explotai da CADUFF, *Knabenschaften* 23 e 26.

Nos treis artechels circumscrivan denton per bia buca l'entira activitad dils mats da Mustér. Entuorn ils 1750 havevan els eregiu il sontget o Sontget e fatg sulerar igl altar grond da S. Gions ils anno 1826. Da lur engaschament cultural plaidan il vegl usit dalla dertgira nauscha e las cumedias spassusas che Gion Theodor de Castelberg furneva quasi onn per onn alla giuventetgna da Mustér. Mira G. GADOLA el *Fegl parochial Mustér* 1959, 31s. e 1960, 10. C. FRY el medem *Fegl parochial* 1962, 33–35. Leutier CADUFF, *Knabenschaften* 181. N. CURTI, *Im Bündner Oberland*. Lucerna s. a., 59–72. E. POESCHEL, *Familie von Castelberg* 446 e puspei G. GADOLA

[Puorla da sittar pils mats]

p. 16 / Anno 1827 ils 24 de cercladur ha la ludeivla vischnaunca ordenau de dar aglis matts dus talers per onn ord il quen de vischnaunca per la rischun ch'ils matts sapien cumprar purla per compigniar las fiastas en la faria de S. Gion a S. il Crest³³. Cun esser la noitg ruasseivels e prudens senza disturbis en la vischnaunca³⁴.

ellas *Annalas* 47, 127–146, egl *Ischi* 39/1953, 56–58 ed ella *Gas. Rom.* nr. 12 dils 10.2.1961.

Igl usit da trer schibettas tonscha lunsch anavos a Segnas, ed ils mats da Mustér han praticau el per part entochen circa ils 1850. Els bettevan lur ruderas a Capadrut si sur igl anteriur curtin dils paders e sur Sontget dalla Fuortga anora. La vischnaunca haveva bein scumandau lur cunfar ils anno 1823 – forsa imitond Sumvitg che haveva relaschau in semegliant scamond quater onns avon –, mo senza igl effect desiderau. Cf. Cudisch da vischnaunca 2 e 13, lu G. GADOLA el *Glogn* 1950, 64 ed el *Fegl parochial Mustér* 1959, 27s. e 1961, 37.

³³ Ei era usitau che las vischnauncas pagavan als mats la puorla da sittar murters. Cf. *Uordens da Medel*, cap. 2: *Conclus e reglaments divers*.

³⁴ Quella aschunta da pli tard di clar e bein tgei che la vischnaunca spetgava dils ménders sco equivalent per sia contribuziun. La conduita dils mats, ton a Mustér sco ella Cadi insumma, oravontut lur isonza d'ir entuorn la notg e da far cavals, han dau bia da discutir e decretar els emprems decennis dil 19avel tschentaner. Mira Cudisch da vischnaunca 48, 49 e 51–53 che pertuccan in pèr decisiuns pridas igl onn 1836. Plinavon CADUFF, *Knabenschaften* 52ss.

3. Ordinaziuns per purs e pasturs

[Bos entirs]

p. 1 / Mardis Tschuncaismas [1820] ei vigniu serrau giu ch'ils (s h) boss entirs deigien esser della sequenta qualitat¹:

1. Ch'ei seigien de bi pail e senza menda essentialla.
2. Ils vadials dell'altezzia de $6\frac{1}{2}$ quartas, quei ei ils stiarls; ils muigs $7\frac{1}{2}$ quartas, ils boss 2 bratscha.

E deigi vignir mesirau a l'entschata dil meins de schaner mintg'on. E quels ch'en in on vigni acceptai pon ilg on suenter buca vignir refusai, nun extra rischuns grevas, sco mendas essentiallas arivadas suenter².

[Davart il manar las (s h) vaccas]

p. 42 / Anno 1835 ils 10 de jenner ei el liug solit tenu vischnaunca et han rutt³ de manar las vaccas cura ch'ei plai a mintgin. Las mugias u giene-tschas ils 23 de jener avon buca⁴. E quei tgi manas avon ei fixau 2 fl. stroff.

[Regulativ partenent ils anulgs]

p. 68 / [1838 ils 24 de zercladur ei tenu vischnaunca ed] eisei era ordinau parinamein ch'ei deigien sin s. Michel ils Roths regular en per ilg avegnier che tut beti ora a schubregi ils anulgs. Sulletamei[n] dei mintgia vischanadi seregular d'aver dus ne treis, sco ei sevejen d'aver da ba-

¹ Il nuder ha entschiet il niev cudisch da protocol ils 21 da mars 1821 enscrivend ils conclus pri dapi la vischnaunca da mardis Tschuncheismas 1820. L'ordinaziun concernent ils taurs preceda l'elecziun dils officials da vischnaunca. Tuts uordens da quest capetel derivan da quei schinumnu «Cudisch da vischnaunca da 1821» e serefereschan a sia paginaziun.

² Treis protocols digl onn 1846 lubesch an da perseguitar il svilup digl uorden ediu. Cudisch da vischnaunca 1821, 126 e 131.

³ ed han concludiu.

⁴ L'inserziun, probabel fatga per sbagl, ch'ils 29 da schaner vali era sco tierm per las vaccas, ei annullada.

sens per creschentar a manar en d'aver bialas nuorssas a regischar ora quei ratunam⁵ che ruinescha a fa declinar il nursam pli a pli. Ei dues aber vagnir scret avon il regulativ als roths ch'els savesen apresapaug vagnir suenter quel.

Uorden per amegliorar la raza de nuorssas

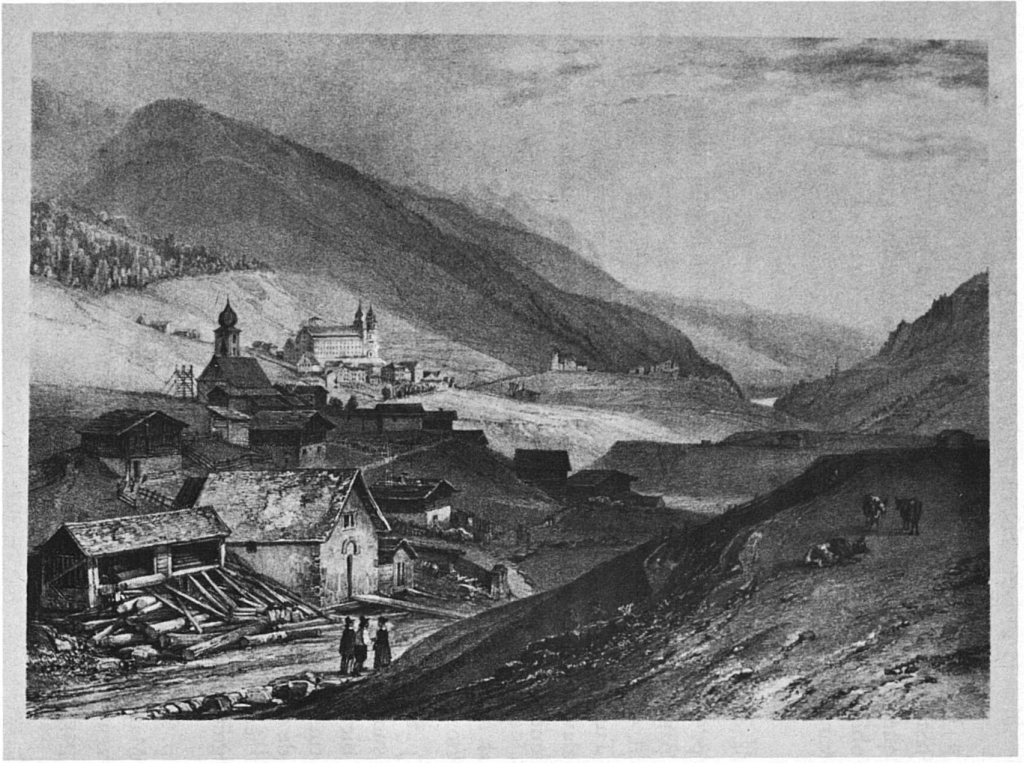
p. 122 / [Ils 16 de november 1845] ei sei tras il pli vigniu concludiu il sequent uorden:

1. Sin mintgia diember de circa 40 nuorssas dei vignir tenu in (s v) anuilg entir.
2. Tuts anuilgs entirs vegnien dils designiai experts atun e permavera urentai en las zonas. Leu vegnien ils bials el diember sco il art. 1 stabillescha elegi ora, ils auters imediate tras ils experts cistrai.
3. Veng ei della vischnaunca concediu ord cassa de quella in premi de fl. 6 per ils 3 pli bials anuilgs, aschia ch'il εμπrem ha fl. 3, ils auters dus 1 fl. 30 x. per in.
4. Duess ei pleunsiu constar ch'ina raza ner l'otra duess esser per nus pli avantigiusa, schen ils vischinadis obligai de taner de quella raza.
5. Tgi e sut tgei conditiun ils anuilgs stopien vignir teni els vischinadis, ei surschau a quels.
6. Questa lescha veng en vigur sin permavera 1846, e zvar che per uon resten per tut mo ils bials entirs.
7. Tier l'executiun de questa lescha nominescha ilg obrigkeiit dus experts.

⁵ a eliminar la mendra era respectiv razza da pauc.

Mustér entuorn ils 1840, ina litografia da J. Jacottet ord «Les bords du Rhin. Voyage pittoresque de sa source à son embouchure», Paris s.o. Collecziun grafica dil Museum retic Cuera.

Sper la resgia ein treis dels sefermai sin la via vedra che meina sur la punt da Gonda a Sogn Gions. In terment chischner sestenda viers il culmar dalla baselgia. Claustra e Vitg, Sogn Placi e Chischliun schain en ina cuntrada aunc reservada quasi entiramein a purs ed a praus. Vi Rieven van vaccas per bual.

Tiers jasters pigliai

p. 15 / 1823 ils 16 de november ei ordenau: Tgi che ha pigliau si thiers jasters tenor il solit, dei quels manar las domengias ora Sut Gliendas e quei entochen s. Silvester⁶. Tgi che ha manau ina gada, dei buca esser obligaus de manar pli entochen s. Silvester, lura aber deigien tutts danovameing vignir manai⁷.

Davart vegnir en vischnaunca cun tiers jasters

p. 42 / la permavera ch'en buca envarnai ella vischnaunca, ei mess si quei pagament [ils 10 de Jenner 1835], et entscheiva il marcau mars: ils cavals fl. 4, ina (s h) vacca fl. 2, in stierl fl. 1 e 30 x., vadials fl. 1. Tuts quels tiers che vegniessen messi a d'alp la stat sin ses dreitgs u schai davenda ord vischnaunca, seigien obligai de pagar mo la tiarza part de quei sura fixau (pagar).

[Vender paistg cumin]

p. 8 / Anno 1821 ils 24 de setember ei stau vischnaunca et ei ordinau sco suonda: che nagin possi vender paistg cumin a particulars oreifer a (sh) biestgia de fiera⁸, cun dar la tiarza dil pagament alla vischnaunca, e che tuts quels che vendien, seigien obligai de clomar in dil oberkeit leu tier de marcar. Sco era che nagin possi piscular seigi cun boss de trer ner biestgia de fiera sut stroff d'in taler. A tgi vendess paistg cumin et ei vegnies cautras faitg don, sche pos ins encurir quels che han vendiu.

p. 9 / A che la venerabla claustra possi buca vender il paistg entochen s. Mathiu, ch'ei seigi faitg della vischnaunca de vender ner buca, e che la venerabla claustra stopi vender squadra per squadra cun la condiziun de pagar alla vischnaunca sco ei vegni mintgion faitg, cun la condiziun de

⁶ Igl Uorden da 1860 conserva il medem tenor. Cf. Cudisch da vischnaunca 540. O Sut Gliendas vegneva ei teniu pleiv ed era fatg vischnaunca. Mira G. GADOLA el *Glogn* 1950, 76. Sut Gliendas era la piazza sut la casa pervenda veglia.

⁷ Quei era ina moda da cattar il possessur da cauras e nuorsas vanzadas dalla zavrada u anfladas e pigliadas cu ei serrava unviern. Ozildi succeda la publicaziun sin tabla nera u ella gasetta.

⁸ cun excepziun dalla biestga da fiera.

clamar in gierau sco il statalter regent de marcar quel en preschientscha⁹.

p. 63 / 1837 ils 21 de setember ei concludiu de schar vender paistg cun far star ils vendiders avon don, ad auters scho auters ons, a dar agli vischnaunca la mesadat¹⁰.

[Enferrar ils tiers casa]

p. 44 / [1834 ils 11 de maitg] ei era concludiu che tuts degien ver enfarau ils (s h) tiers casa ch'ei fetschien buca don, tons ils grons sco ils purschals, a quella canun sche degien ei esser sutt stroff d'in ludeivel oberkeit¹¹.

[Far mundi]

p. 81 / [1840 ils 12 d'aprel] ei sei repurtau ch'in duessi far mundi a taner ord ils errs a praus ils tiers chasa la parmavera¹². Il qual ei concludiu da taner ora per in on ad enpruar sh'enflon contenza la vischnaunca da continuar vinavon. Tgi che shashi ira, dei vagni traitgs en censura dilg obarkeit ad eung suttapost che tgi che vul po pindrar.

[Tiers casa e pisturs]

p. 20 / Davart ils (s h) tiers cassa eisei concludiu [ils 2 de mars 1828] che nagin deigi de caudenvia meter (s h) tiers cassa per las vals entuorn senza pistur u per las alps, resalvont alp de vaccas.

⁹ Conc. la pasculaziun cumina ha ei dau meinsvart differenzas denter la vischnaunca e la claustra. I. MÜLLER relata da quellas da 1822 e 1833 el BM 1964, 134s. e 195.

Il tema «Pastg cumin» selai persequitar en: Cudisch da vischnaunca da 1821, p. 542s. § 48, Uorden da vischnaunca da 1860. Regulativ de taxas, taglias e tscheins da 1921 e 1943. Uorden de pasculaziun da 1923. Regulativ d'agricultura da 1962 e la nova lescha d'agricultura da 1978.

¹⁰ La gronda tscherca da pastg e la pretensiun dalla vischnaunca pon esser la consequenza dalla munconza da fein els onns 1836 e 1837. La claustra haveva schuau anno 1837 e fatg ina buna raccolta. Cf. I. MÜLLER el BM 1965, 136s.

¹¹ Conc. igl enferrar mira DRG 1, 272. El 17avel tschentaner engaschavan ins meinsvart parlars per castrar animals ed enferrar ils salvaroris. *Abtei* I, 244.

¹² El Cudisch da vischnaunca da 1821 fruntan ins savens sin camonds da tener ils animals da casa giud ils praus. En siu *Diurnal* rapporta dr. Placi Berther dil far mundi els onns 1854–1865. Mira la publicaziun fatga da Gion Disch, anno 1929.

p. 42 / [Ils 10 de Jenner 1835 ei concludiu] davart ilg tener a cassa la stat: 2 (s h) vaccas per fiug et in per boss tgi che hagi basengs de trer, bein aber cun l'obligaziun de meter sut pistur a metter en la noitg a maner.

p. 43 / [Ei concludiu il medem di] davart ils pisturs della vischnaunca ton a cassa sco ad alp, che nagins pisturs possien dir giu il survetsch ina gada ch'ei han enpermess, non cass termess de Dieus¹³.

Plinavon che decauanavon deigien tut las pagaglias vegnir pagadas cun daner e buca cun raubas, non ch'ei seigien cuntens quels che han de ver¹⁴, u ch'ei seigi schon avon fixau u marcadau de pagar cun raubas.

[Davart il far fein a pastg]

p. 14 / 1823 ils 3 d'uost ei vigniu tras il pli tier sequentas ordinatiuns¹⁵:

1. Tucont tier il far fein a paischg ei ordenau essend tard de schar per uon entochen ils 18 d'uost¹⁶.
2. Farclas e faultschs senza schilliun deigins era buca puder duvrar avon ch'il sura tems.
3. En pistiras de biestgia era buca duvrar farclas, ner niang spellar fein, resalvon urticlas¹⁷.
4. Davart il fein a paischg dil Run, ordenau de schar per tiara¹⁸.

¹³ Tgi ch'ei sepladius sco pastur u fumegl d'alp astga buca seretrer.

¹⁴ nunche quels che han dabien seigien cuntents.

¹⁵ Quei era igl usitau conclus dalla vischnaunca d'entschatta uost. El selai persecuitar fetg bein entochen 1873. Cf. Cudisch da vischnaunca 509. El medem cudisch 539s. retegn igl Uorden da vischnaunca da 1860 il scamond da far fein a pastg el paragraf 39.

¹⁶ Ins adattava il termin als onns tardivs e tumprivs.

¹⁷ Considerond il grond basegns da fein ha ina vischnaunca extraordinaria dils 17 d'october 1858 lubiu da segar fein sin pistira da biestga, quei denton en moda d'ingant. Cudisch da vischnaunca 311 e leutier 414 part. in semegliant conclus dils 14 d'october 1866.

¹⁸ La vischnaunca dils 4 d'uost 1832 fixescha il temps ed ils loghens lubi resp. scumandai ella Val Segnas, Val Clavaniev e Val d'Acletta. Cudisch da vischnaunca 35-38.

4. Regulaments da fiug

[*Far il vacht la notg*]

[1821 ils 4 de mars faitg vischnaunca].

p. 3 / Pli ei faitg ch'ils calusters deigien stuer far il vacht la noitg enta Vig e S. Gions, e deigien era haver ilg elg pils vischinadis dentuorn. Ed ei fixau che la vischnaunca bonificheschi als calusters per quei 4 thalers. La riminenta paga de quellas varts sto Vitg e S. Gions far als calusters. Quella medema gratificatziun dils 4 thalers ei era concedida al vischinadi de Segnias, sch'el vegli far in vacht sco tschaugiu¹.

Pli ei era serrau giu che mintgia vischinadi deigi sin Tschuncaismas che veng haver faitg in sufficient frissaken².

Era ei faitg ch'ils rothmeisters deigien en termin de 15 dis dar en tgi hagi buca tgemins. Ed en munconza possi ins trer quels en il stroff fixau pils negligens de far tgiemin³.

Regulamen sur il fiug

p. 19 / priu si della ludeivla vischnaunca sco suonda⁴.

1. Nagin deigi tener en cassa fein, strom ch'auden en clavaus.
2. Haver tappuns pegna de crap u de fier⁵.
3. Mirar sch'il camifegger mass ina gada per on, schubregi et urenti ils tgamins ch'ei seigien buca con mendas. Depli deigien eung 3 gadas

¹ Quei reglament conc. la guardia da notg, encrets sin ina dallas empremas paginas dil savens citau Cudisch da vischnaunca, pudess derivar da temps ualti vegls.

² Pareglia ils paragrafs 11 e 12 digl uorden da fiug da 1827. Conc. il fersachel u crutsch da fiug che surveva a divers intents mira DRG 6, 220.

³ Pareglia il paragraf 7 digl uorden da fiug. Cun la construcziun da tgamins resp. camischols u camischoss che tschaffavan fem e brastgas, seschava il prighel d'incendi reducir considerablamein. Cf. DRG 3, 218s. e 6, 655.

⁴ Quei reglament da fiug sesanfla el Cudisch da vischnaunca, ual suenter las resoluziuns communalas dils 30 da fenadur 1827. Mo igl ei da supponer ch'el seigi da bia pli vegls. El secuarcla cul reglament registraus sin las paginas 2 e 3 dil Cudisch da vischins.

⁵ La porta-pegna fuva primarmein en stiva. Mo essend quei cargadavon zun prigulus, han ins midau sistem e scaldau la pegna dil zuler u dalla cuschina anora. Il tappun-pegna dueva schurmegiar las stanzas da lenn encunter fem e fiug. Mira SPRECHER/JENNY, *Kulturgeschichte* 18. SIMONET, *Bauernhäuser* 1, 217–223. e B. DEPLAZES ellas *Annalas* 90, 78–80.

- per on ils vischinadis far urentar ch'ei seigien schubergiai; e sch'il camifeger va bucca, sche sei [ded ira] 4 gadas per on⁶.
4. Buca schar glin ner coniff a secar sin pegna de cazolla ner de noitg; era bucca far spatlunzas de cazolla⁷.
  5. Buca schar cuvierer ils tgiamins cun schlondas.
  6. En nueilgs e clavaus scumendau de fimar tubak⁸.
  7. Deigi mintgion vignir traitg ora 2 umens per roth u vischinadi, intelgieivels, che vomien et urentien las cassas aschi lunsch sco riguarda il fiug, per relatar alg oberkeit nua ch'ei afflien enzitgei periculus, sinaquei ch'il oberkeit miri ch'ei vegni regulau; a mintgion stopi vengnir dau relaziun agl oberkeit, tonaton senza responsabilitat da quels che urentan.
  8. Buca ira cun tizuns et fiug u cotgla de fiug oraviert⁹.
  9. En cass de fiug, ch'ei sapien in ton co seregular, deigi oravon esser traitg ora 2 intelgieivels umens entras mintgia vischinadi, che camondien alura¹⁰. Cura ch'ei veng tier glieut, sche deigien quels con ils signurs gieraus ordenar vinavon¹¹.
  10. Il cumendar va era schi lunsch, che sch'enzatgi less senza baseings dustar dil siu, possien ei scumendar, non ch'ei seigi prigel.
  11. Curch'ei rumpess ora fiug¹², deigien tuts vengnir cun ils frisakens, sco era sil pli paug ina sadialla per fiug. El liug aber nua ch'il fiug ei ruts ora, stopien ei dar vischalla ton sco ei veng garigiau.
  12. Ils frisakens deigi mintgia vischinadi regular tgi vomdi cun els sco era destinar 2 umens per vengnir cun els.
  13. Deigi mintgia vischinadi u rott haver 2 scallas, Vitg e S. Gions 4.

⁶ Conclus dils onns 1838, 1844, 1845 e 1872 part. ils tgamins ed il far giu fulin fussen d'anflar el Cudisch da vischnaunca 70s., 115, 118 e 474.

⁷ Mira K. HAGER, *Flachs und Hanf* egl annuari digl SAC 53, 154–158 conc. igl usit da far spatlunzas.

⁸ Ils mercenaris paran d'haver importau el 17avel secul la moda da fimar en Svizra ed el Grischun. Anno 1726 ha la congregaziun benedictina svizra lubiu il fimar moderau ord motivs da sanadad (!) a certs paders dalla claustra da Mustér. Cf. *Abtei III*, 191s. e MÜLLER, *Abtei Disentis* 139.

⁹ Quei scamond po haver ina relaziun cul better rudèras, in usit scumandaus a Mustér ils anno 1823.

¹⁰ Per esser semtgai en cass da fiug dueigi mintga vischinadi dessignar ad uras dus umens che diregien la dustonza d'incendi.

¹¹ Cura che la gliעד veng neutier per gidar, dueigien ils cumandants e geraus empalar vinavon las accziuns da stizzar.

¹² Il zenn grond da 1821 dedicaus a s. Gion destadava, conform a sia inscripziun, ils vischins sch'ei rumpeva ora fiug. Mira POESCHEL, *Kunstdenkmäler* V, 93s.

Quels puintgs cau suenter en buca pri si della ludeivla vischnaunca, sunder mo chusigliai¹³.

Mintgia sera mirar da ver 2 shadiallas aua en chassa. Et avon che ira a leitg, bein mirar dil fiug, scho era da stiallas, rumiens, tschendras, che quei seigi da lunsch e possi buca tier brastgias. Mintgia chassa deigi esser provedida cun ina latiarna.

[Fallonzas pils surpassaders da fiug]

p. 9 / Sigl uorden de fiug ei vighiu mes si ils sequents strofs¹⁴.

1. Pagen ils vischins che surfeleschen ilg numero 1 fl. 1. [Per] stialas [si] surcombras, rumiens 20 x.
2. Tapuns pegnia de len ner ver cuvreitg cun aisses ner schlondas ils tgiamins ei sut strof de 30 x.
3. Tgi che ha buca schau schubergiar tenor numero tertio, paga 20 x.
4. Tgi che va cun tizuns ora sut, sco cun cazolas sco era cun pipas ardentas en clavaus e nuelgs, paga 12 x¹⁵.

[Aschuntas al reglament da fiug]

p. 54 / Davart il regulamen dil fiug [ei vegniu decidiu 1836 ils 5 de november de] star da quel ch'ei screts el cudisch de vischnaunca. Tier artechel¹⁶:

3. Deigi vegnir marchadau cul cemifeger ch'el vomì inagada per on [a] schubregi [et] urenti ils tgiamins schi bein sco el sapi, a relateschi

¹³ Questa annexa – ella ei nudada sin pagina 3 dil Cudisch da vischins – era apparentamein buca ligionta pils vischinadis.

¹⁴ Quels castitgs ein screts silla pagina 9 dil Cudisch da vischins introducius anno 1833. Els sesanflan leu en cumpignia d'ordinaziuns da 1837, mo vegnan ad esser per la letga pli vegls. Il barschament da Mumpé Medel dils 16 d'october 1836 po haver influenzau l'observaziun digl uorden da fiug. Mira en quei connex G. GADOLA el *Fegl parochial Mustér* 1961, 17s.

¹⁵ Quellas disposiziuns penalas eran necessarias, mo stgisavan secapescha buca per sclauder tuttas catastrofas. Ils 28 d'october 1846 ha in sgarscheivel incendi caschunau gronds donns alla claustra, cumpriu la baselgia culs zenns e clutgers. Cf. I. MÜLLER en *Studien und Mitteilungen des Benediktinerordens* 77/1966, 104ss. 1840 haveva la schetga da Disla pegliu fiug, ed anno 1860 ein duas casas e treis clavaus da Disla davantai l'unfrenda dallas flommas. Cf. G. DISCH, *Diurnal de Placi Berther* p. 4 e G. GADOLA el *Fegl parochial Mustér* 1960, 33s.

¹⁶ Ils vischins han confirmau il regulament existent, mo anflau per bien da circumscriber ils artechels 3, 7 ed 11 e d'aschuntar il paragraf 14.

sch'in u l'auter fussi cun mendas ner priguluss cul fiug. Et mintgia vischinadi deigi eung far urentar dad els 3 gada gadas per on¹⁷.

7. Sin s. Paul deigien quels umens che urentan dar part ad in ludeivel oberkeit ner silmeins ad in gierau en cassa nua ch'il oberkeit ha siu setz.
11. Deigien ils vischinadis grons, Vig a S. Gions, haver 4 frisachens, als auters 2 per rott. Davart ils frisachens a las scallas veing ilg oberkeit mirar ch'ei vegni urantau ch'ei seigien parrats a sut teitg sigrau¹⁸.
Deigi mintgia fiug haver 2 sadiallas aua sur noitg, a quei deigi vegnir dau uarden dils rotts ch'ei vegni urantau sur ura da temps en temps. Il stroff ch'ei meuchien da quella aua, deigi vegnir mes sil pli paug 16 x. A quei deigi vegnir urantau allas 8 uras ilg unviern, la stat aber allas 9 uras¹⁹.
14. En cass ch'enqual vischinadi lessi far enqual regla pli regulusa, sche seigi la vischnaunca obligada de dar bratsch et agit encunter ils renitents²⁰.

¹⁷ A quell'inspeziun eran dus umens per rot u vischinadi obligai.

¹⁸ ordinar ch'ei seigien semtgai e mess a suost el segir.

¹⁹ Questa disposiziun conc. las sadiallas aua figurescha el Cudisch da vischnaunca 55.

²⁰ La vischnaunca empermetta da sustener ils vischinadis che relain uordens pli rigurus. Anno 1860 ha la vischnaunca fatg novs statuts ed era integrau a quels igl uorden da fiug. Mira Cudisch da vischnaunca 340 e 524ss., oravontut il § 63. Par. era ils medems statuts en scatla 1.1: administraziun communal, legislaziun.

Els onns 1913, 1937 e 1941 ha la vischnaunca elaborau e publicau treis uordens ualti voluminus, cumpari tuts sut il tetel «Regulativ sur la polizia de fiug ed igl uorden de stizzar». Il novissim Regulativ per la polizia da fiug ed il corp da pompieri dalla vischnaunca da Mustér datescha dil mars 1973 e cumpeglia 36 paginas.

Ils uordens dil vitg Mustér ein presentai ell'annotaziun 29 dil capetel 1.

5. Uordens d'uaul

[Davart il far daischa]

p. 20 / Anno 1828 ils 2 de mars ei vegniu cun tscharna della ludeivla vischnaunca faitg che nagin deigi de caudenvia pinar daischa ellas tsche-tgias, resalvau far pals per necessari de clauder¹.

p. 22 / Anno 1829 ils 15 de mars: Daischa deigi vegnir faitg ner pinada mo giud lenna gronda ner mieuncha. Vi detscheimeun ei schau tier era giud pigniola, aber schar ils tschupials².

p. 68 / Eisei era sil di et on sco sura [1838 ils 24 de carcladur] faitg ad ordonau unitamein da buca schar far daischa dachau naven sut nagin tettel, aschi ditg sco la vischnaunca urdeina buca autravis, giut plontas grondas ner pintgias. Tgi che contrafa, dei vegnir censuraus³.

[Saras uauls cumins]

p. 68 / [1838 ils 24 de carcladur] eisei proponiu che l'entira vischnaunca ne schadin roht duesi sarar jn toch uaul cumin a schar crescher ora la lena⁴. Ei vegniu ordinau che mintgia roht deigi separar ensemen a sen-

¹ Ils 4 da mars 1821 havevan ils vischins decidu da star tiel vegl decret conc. la daischa e leutier aunc scumandau da far tschendra da maun dretg, v.d. silla costa seniastra dil Rein. Cudisch da vischnaunca 3.

Suenter il barschament da 1799 ha la vischnaunca stuiu viver ditg senza uordens e documents forestals. Ins ha surmuntau l'emprema mesadad dil tschentaner cun enzaccons conclus fragmentars per aschia silmeins restrenscher il far daischa e tschendra ed il pinar pignola da clauder. Ord quels motivs ha ei beinduras dau fricziuns, per exempel ina dispeta cun la claustra els onns 1842-1844. I. MÜLLER el BM 1965, 135.

² Ils purs duvravan mantuns lattas e pals per far las seivs en crusch e da cunti. Quellas consumavan era bia roma, v.d. tortas liungas e lonzias. Per quei intent preferevan ins secapescha la daischa da pegns sauns e meins quella da mischaunca, quei ei plontas cun roma empau cotschnauna e dira. Cf. WEISS, *Alpwesen* 77-80.

³ Il scamond lai sminar ch'ils purs havevan pinau empau bia daischa la primavera. Ils onns 1836 e 1837 era la raccolta da fein stada magra. Da miez matg a miez zercladur 1837 haveva la claustra stuiu perver sias vaccas cun daischa. Mira I. MÜLLER el BM 1965, 136 e 137.

⁴ Entuorn ils 1800 eran pader Placi e Spescha ed auters amitgs dalla natira zun indignai dallas devastaziuns dils uauls. Il clima pli criu ch'antruras, la suveranidad communal, il cuntinuau liber bual e la munconza da capavels bostgers eran buca d'avantatg per la buna carschen dils uauls muntagnards. Cf. SPESCHA 424-427. I. MÜLLER, *Placidus Spescha* 32s. e 40s. Plinavon *Abtei II*, 342.

telgir tgei a nua fusi il pli reschaneivel a bein faitg da sarar. Suentar ver concludiu giu ils rohts, tgei a cho els lesen a manigiasen, sche dejen ei dar lur raport al ludeivel oberkeit, a quel dei ponderar tgei po valer, a suenter era reportar alla vischnaunca la qualla sapi per lura decider quei ch'ela anfla per bien. Quei dei aber dils rohts vegni faitg en tarmin da d'in meins d'oz naven⁵.

Classenas

p. 363 / Ils 25 da matg 1862 ei suenter ina liunga discussiun vigniu concludiu⁶.

1. Tutta classena sto de cheu denvia vignir nudada ora dil förster de vischnaunca et marcada cun igl marti d'uault.
2. De cheu daven ston tuttas spartidas cun lena denter orts et maises calar si, et veng per tallas concediu negina lena pli.
3. De cheu daven sa buca vignir concludiu ne lubiu de clauder ora novs orts ne maises.

Las propositiuns de far fender la classena, sco era de scomendar mo nova classena denter maises et finalmein il lubir de poder clauder ora orts et maises encunter ina bonificatiun de 1–1½ frs. la tschuncheisma ei tut ristau en minoritat⁷.

Uorden d'uauls⁸

1. Tuts nuelgs ston en praus de casa vegnir baghigiai de crap, num ch'enzatgi sapi mussar ora, ch'ei seigi buca pusseivel. In ludeivel

⁵ La consultaziun dils rots fiera ina glisch sin l'indipendenza relativa dils vitgs ed uclauns.

⁶ Quei uorden dils 25 da matg 1862 secuviera detg bein cun las ordinaziuns stabilidas egl Uorden da vischnaunca da 1860. Cf. Cudisch da vischnaunca 363 e 534.

⁷ Enteifer quater decennis ha la moda da clauder stuiu semidar fetg. 1822 era l'obligaziun da far seiv severa. Ils purs spargnavan buca la lenna e fagevan negins panzieris pils uauls. Mo entuorn ils 1845 ein divers tocs classena vegni midai en mir. La vischnaunca ha pagau tochen 30 rizzers per ina tschuncheisma miraglia. La medema pratica ei vegnida applicada per la via nova, suenter la quala la vischnaunca ha ordinau ils 7 da matg 1865 da clauder cun seiv viva u mir, e quei tochen als cunfins da Tujetsch. Cf. Cudisch da vischnaunca 11, 393 e 569–571.

⁸ Quei uorden, approbaus ils 29.3.1857, secatta el Cudisch da vischnaunca 281s. El duei sebasar sin in uorden da 1844. Cudisch da vischnaunca 113 e 273s. Tenor copias fatgas da pader Placi a Spescha havevan las vischnauncas dalla Cadi entuorn ils 1700 il dretg da tschentar si uordens d'uaul, oravontut pil schurmetg dallas schetgas. *Abtei III*, 15.

oberkeit hat el davos cass de decider la pusseivladat ner nunpusseivladat.

2. Tgi che fa ils cantuns dil clavau de mir surveng dus francs per tschuncheisma.
3. In ludeivel oberkeit procurescha chi vegni barschau caltschina schigleiti scol necessari quantum per barschar ina caltgiera seigi daus en⁹. La necessaria lena dat la vischnaunca neu a gratis. Leu encunter vegn denton per scadin salmè [dau] 30 cent. dico trenta centims en cassa de vischnaunca¹⁰.
4. Ils nuelgs novs ston adina vegnir palancai cun lena rasgiada; leutier dat la vischnaunca la necessaria lena.
5. Ils irals de niev deien vegnir construi cun lena rasgiada, cun reserva dellas cassas¹¹. Leutier dat la vischnaunca la necessaria lena¹².
6. Per diever de § 4 e 5 veng la lena dada gratis, era sch'ella veng dada ord schetgias¹³.
7. *Classenas*: De cheudenvia dei vegnir claus solet cun lena fandida. Concludiu denton ch'in ludeivel oberkeit deigi cun trer tier in per umens de scadin vischinadi signiar ora cun tiarms certs strechs uaul de tschafuna sper las seivs, ils quals uauls stuessen en prema lingua

⁹ Ils vischins che duvravan caltschina, stuevan indicar il quantum giavischau alla suprastanza.

¹⁰ Il salmer surveva sco mesira da caltschina. Ina caltgiera dil temps pudeva dar ora ver 70 u aunc dapli buots u breils, ellas qualas la caltschina vegneva repartida e transportada. G. A. VENZIN egl *Ischi* 35, 82–87 ed il DRG 3, 198–200 orienteschan oreifer sur il barschar caltschina.

¹¹ Palaunca ed irals consumavan bia biala lenna. Cun l'obligaziun da resgiar il best, s'entelli ingada e sil liung, seschava ei spargnar empau lenna.

¹² 1836 haveva la vischnaunca lubiu da pinar 12 lenns per fiug ed auncallura dau liber dad ir a far ragada, lenna marscha e cuschas naven da Numnasontga entochen s. Gieri. Cudisch da vischnaunca 55.

¹³ Tenor basegns vegneva ei dau duas gadas ad onn lenna da barschar, per aissas e slondas ord las schetgas. Cf. conclus da 1836 el Cudisch da vischnaunca 55.

vegnir impondiu tier classenas; e pér cura ch'in survignies en quels buca la necessaria classena, sche possien ins prender quella per fender ord auters uauls confinonts allas seivs¹⁴.

Statalter Giachen Martin Deflorin.

¹⁴ Tenor in postscret ha il selvicultur cantunal buca acceptau ils arranschaments empau fasierlis dil paragraf 7. Quella refusada fa fin allas formulaziuns antiquadas e fuola via als uordens pli clars e cumplets dil temps niev. Quels entscheivan culs Statuts da vischnaunca da 1860 che accordeschan tschun paginas agl Uorden forestal cumpriu las classenas, la lenna da nez ed il regulativ pil bostger. Cudisch da vischnaunca 533–538 e scatla 1.1: legislaziun.

En cuort suondan diversas revisiuns, producend sil pli pauc quater uordens forestals el tschentaner vargau e quater el nies. Quels da 1866/67, 1879, 1886 e 1887 (probabel igl emprem uorden stampau) regordan buc il davos als tagls els uauls da Cavorgia ed al flessegiar dil Rein giadora entochen la Punt. Da nies tschentaner dateschan ils regulativs forestals fetg megliurai ed augmentai dils anno 1912, 1915, 1951 e 1965.

6. Las alps cuminas

Dallas alps da Mustér, stadas el temps vegl proprietad dalla claustra, possedevea la vischnaunca el 19avel tschentaner mo duas: Magriel e Rusettas.

Magriel, denter la Val Segnas e la Val Clavaniev, s'extendeva sin il vast territori al pei dil Péz Gendusas, Péz Ault e Péz Acletta. Cun excepziun dalla midada «Lag Serein» eran ed ein las pastiras carpusas e ruhas. Magriel era empau il refugi dils purs che possedevan negins ni buc avunda dretgs en las autras alps.

Rusettas era in' alp ordvart spatitschada, dalla quala negin seregorda pli. Cul Rein da Russein ed il dargun da Pardomet sco cunfins viers damaun, entschaveva ella en Barcuns, reveva si Munt sur Madernal, cumpigliava Caischavedra silla costa da Cavardiras e tunscheva encunter sera entochen Prau Pign, buca lunsch dils cunfins da Medel¹.

Il statalter regent funzionava mintgamai sco cautegia dallas alps cuminas. La biestga annunziada per quellas duas alps vegneva ulivada aschia che Magriel purtava duas tiazas e Rusettas ina tiarza².

[Reglas per las alps cuminas]

p. 41 / 1834 ils 6 de jener eissei teniu vischnaunca el liug solit et ei faitg davart las alps cuminas sequentas reglas³.

1. Ch'il signur statalter regent seigi obligaus de pledir ils pisturs u sterles⁴. E per pledir quels haigi el pagament fl. 2.
2. Cura ch'il statalter stopi per malauras ira el l' alp e vegnir ord quella, seigi ad el fixau pagament fl. 1 a dj. Autras spessas naginas. Sco era ils pisturs migliar lur spissa cura ch'ei stovessen per malauras vegnir ord l' alp.
3. La pagaglia dils pisturs de Magariel eisei fixau fl. 44.

¹ Cudisch da vischnaunca 34. Plinavon G. GADOLA, *Las alps de Mustér el Glogn* 1940, 83–91, oravontut 83s. ed 88–90. Par. era la broschura *Projects e finanzas della vischnaunca de Mustér*. Mustér 1969, 21s.

² Statuts da 1860, nudai el Cudisch da vischnaunca 540–542. La dumbraziun d'animals digl onn 1859 ha eruiu per Mustér 498 armauls sur dus onns e 415 tocs biestga pli giuvna. Cf. BM 11/1860, 26.

³ Conc. talas radunonzas da pursanavels par. WEISS, *Alpwesen* 253–256.

⁴ Il fatg ch'il cau dalla vischnaunca funcziunava sco cautegia dallas paucas alps cuminas savess tradir in'isonza vegliuorda. Mira WEISS, *Alpwesen* 257s. Mustér enconuscheva era la tradiziun da benedir il muvel dad alp. Cf. *Glogn* 1950, 99. Conc. la fumeglia legia era las detgas el *Glogn* 1932, 24, 26 e 1940, 115–117.

4. [La pagaglia per] quel de Russetas ei fixau fl. 20⁵. Tier domisduas alps naginas autras spessas resalvont ina marena, cura ch'ei taglien bustretsch, ad in gierau et era a statalter regent et era ils pisturs⁶.
5. Ch'il statalter pledeschi ils pisturs dellas alps cun l'obligaziun che quels seigien obligai de dar sal aglis tiers ch'en cargai ad alp, senza jnteress⁷.
6. La spissa seigi mintgin obligaus de dar sco suonda aglis pisturs ton en ina alp sco l'otra: pischada in quart per tgiau tuts tiers, chischiel ina messa crena, frina ina messa crena, paun ina crena⁸.

Davart cargiar las alps della vischnaunca

p. 42 / Anno 1835 ils 10 de jenner. Cura ch'il ludeivel oberkeit manegia de dar vischnaunca ch'ei seigi il temps de cargiar ad alp⁹. Sche enqual alp podess buca cargiar en il madem di, sche quellas alps che restassen anavos, seigien obligai de pagar 1 bluzcher a di per vacca, a quei en inventaitg e bieni della vischnaunca.

Mademameing quellas alps che deshcargiassen avon seigien sutaposti a quei bluzcher a di, sentalir avon las autras alps e migliassen pistiras cuminas¹⁰.

Las nuorsas deigien stuer star en las alps entochen la vigielgia s. Mihel.

⁵ A dual al diember da biestga haveva Rusettas dameins fumeiglia che Magriel. Conc. la pagaglia dalla fumeiglia mira era il capetel 7: l'alp Russein. Leutier aunc la survesta en WEISS, *Alpwesen* 307–310.

⁶ Cf. *Glogn* 1940, 90.

⁷ Conc. il dar sal mira WEISS, *Alpwesen* 349s.

⁸ Cf. *Glogn* 1940, 90. Ina crena corrispundeva a $\frac{3}{4}$ kiloc, resp. $\frac{3}{4}$ crena fagevan rodund ina glivra. DRG 4, 227s.

⁹ WEISS, *Alpwesen* 41ss. informescha dils termins da cargar e scargar. Las duas alps communalas havevan, per relaziuns grischunas, bia midadas d'in stavel a l'auter. WEISS, *Alpwesen* 45s. e 70.

Anno 1834 ha la vischnaunca fixau las diesch suandontas midadas per Magriel: «Cargiar a Tioles e ceu star 12 dis, stavel Magariel 8 dis, Lag Serein [e] Pleun Tir 7 dis, Giendussas dedora 10 dis, Giendussas dadens 5 dis, Lag Serein [e] Stgeina Crap Tir 6 dis, Varclissa 14 dis, Lag Serein 6 dis, Tioles 10 dis, stavel Magariel 8 dis.» Las midadas da Rusettas eran bein meins frequentas, mo fetg spargliadas: «Cargiar en Barcuns 15 dis, Russetas 15 dis, Prau Ping 15 dis u migliar Prau Ping avon che Russetas encas che glei prigel sch'ils de Medel magliassen avon, si Mun 13 dis, Russetas et Prau Ping 18 dis, Barcuns 15 dis.» Cudisch da vischnaunca 34 e 541s.

¹⁰ Sche la neiv curdava duront la stad, stuevan ils pasturs menar la muaglia a val. Magriel e Rusettas havevan dretgs d'untgida circumscrets detagliadamein. Mira Cudisch da vischnaunca 14, 54 e 542 e leutier WEISS, *Alpwesen* 182–184.

7. L'alp Russein da Mustér

Las vischnaucas dalla Cadi han da vegl enneu buca giu pastiras sufficientas per alpegiar lur biestga. Consequentamein ein ils purs en balsegns semess ensemen ed han affitau gia el temps medieval in diember alps dalla claustra. Lezza possedeveva enconuschentamein gronds e bials territoris alpesters en Sur- e Sutsassiala.

Alla fin dil 14avel e cunzun el decuors dil 15avel secul han avat e convent dau pliras alps per feudum hereditar als fideivels dalla Casa da Diu. Enteifer quella cessiun han era cumins vischins da Mustér e Trun retschaftert la perpetua gudida dall'alp sigl intschess dalla schinumada Val Gronda da Russein. Anno 1560 ei succediu ina partiziun tenor la quala ei ha tuccau a Mustér la mesa alp situada encunter sera ed a Trun la part che schai encunter damaun¹.

Per la gudida debitavan ils pursanavels da Mustér agl infeudader in tscheins-fier annual en naturalias. Quei arver, fixaus dall'entschatta enneu sin treis tscheners respectiv 300 crenas caschiel magher, ei cartei vlamein adina restaus il medem, era sche il quantum caschiel ei vegnius circumscrets el 18avel e 19avel tschentaner cun 360 crenas².

Russein-Mustér ei stada entochen viaden els 1940/1950 in'alp da 140 dretgs dividida en duas caschadas, quella dalla Tegia-su resp. Tegia dil pader u dil farer, e quella dalla Tegia-sut ni Tegia da Cavardiras. Mintga tegia haveva siu cautegia ed atgna fumeglia. Primarmein era l'alp reservada allas vaccas e forsa aunc ad empau biestga schetga. La brev da feudum haveva sco ei para buca previu da metter en cauras e nuorsas. Entuorn ils 1730 ha ei dau dispetas pervia dils animals manedels, mo el 19avel tschentaner han ins cargau baul nuorsas baul cauras, e quei senza difficultads cun la claustra³.

¹ La brev da feudum da 1461 exista mo pli per Trun. Cf. P. A. VINCENZ, *L'alp Russein de Trun*, sep. ord *Ischi* 16, p. 3ss. Plinavon G. GADOLA el *Glogn* 1940, 139s. WEISS, *Alpwesen* 173. I. MÜLLER, *Klostergeschichte* 208 e 213. CONDRAU, *Gemeindealpen* 17-45 e MÜLLER, *Abtei Disentis* 58.

² Igl alzament deriva probabel mo dalla midada da crenas veglias en novas. P. A. VINCENZ, *L'alp Russein de Trun* 12s. Leutier *Glogn* 1940, 139s. e I. MÜLLER el *BM* 1965, 135.

Par. G. SPESCHA, *Die Entwicklung der wirtschaftl. Verhältnisse der Abtei Disentis im 18. Jh.* Diss. Friburg, sep. ord *JHGG* 1956, Cuera 1957, p. 48, 55s. e 58. P. CAVEGN, *Die Entwicklung der wirtschaftl. Verhältnisse der Abtei Disentis 1786-1826.* Diss. Friburg, Mustér 1960, p. 43 e 67.

La lescha cantunala da 1806 ha lubiu da secumprar libers dallas dieschmas e dils tscheins-fier. CONDRAU, *Gemeindealpen* 45.

³ La Tegia dil pader purtava 70 vaccas. Nezegiavan ils pursanavels buca tuts dretgs, astgavan els denton mai vender quels a jasters, ina prescripziun valeivla gia 1602. Pils dretgs vanzai u vits, numnai per Russein ed autras alps 'dretgs vidruscals' pagava la caschada in'indemnisaziun al possessur, priu che quel cargi ni cauras ni salvanoris sin quels. Cudisch dils cautebias 62. Leutier P. A. VINCENZ, *L'alp Russein de Trun* p. 15s. WEISS, *Alpwesen* 213 e *DRG* 5, 401s. Conc. las dispetas informescha *Abtei III*, 499.

La suandonta ediziun porta enzacons texts significativs elegi ord il Cudisch dall'alp Russein 1831–1903, ina collecziun numnada il pli savens «Cudisch dils cautevias». Ton ses protocols schubers e bials sco sia buna conservaziun fan tutta honor als cautevias dalla Tegia dil pader che han in suenter l'auter duvrau e fatg circular quei manual duront varga 70 onns⁴. El cuntegn en emprema lingia ils eveniments dall'atgna caschada: ils pustretschs, ils nums dalla fumeglia, enzacontas rodas dils cautevias e gliestas dils dretgs, la cumpra d'ina caldera nova, reparaturas ed auter. E denteren statan bia uordens, conclus e remarclas che fatschentavan ils pursanavels d'omisduas tegias: oravontut las megliraziuns d'alp, las mesiras e la construcziun dalla via, allura las tegias e stallas, il taur e las cauras, igl arver e bia autras miras e duers. Ins astga concluder ch'ils pursanavels dalla Tegia dil pader e lur uerbel cautevia havevan il plaid grond ellas radunonzas ch'els fagevan meinsvart suenter la messa da dumengias u firaus o Sut Gliendas.

Il «Cudisch dils cautevias» da Russein-Mustér ei buca cumplets. Mo ins astga quintar el denter ils plascheivels manuscrets romontschs da quella specia. Ei fuss profiteivel da consultar el legend la cantada alpina 'A mesiras' da Giachen Caspar Muoth.

[Pustretsch da 1844]

p. 5 / 1844 ils 24 d'october ei tigliau pustretsch⁵, a dei tuchau per vaschi⁶ 1 fl. 40 x. En quei ei sei pagau 13 umens per pinar lena e luvrar vit la tegia

Tenor igl emprem regulativ stampau da 1915 appartegn l'alp Russein-Mustér ad ina corporaziun formada dils possessurs dils 140 dretgs. Il regulativ da 1950, in stampat da 14 paginas che vala aunc adina, plaida d'ina corporaziun d'alp da mo 112 dretgs.

Conc. la situaziun dil menaschi e baghetgs egl onn 1966 informescha la brochura *Project e finanzas della vischnaunca Mustér*, Mustér 1969 p. 17s.

⁴ Il «Cudisch dils cautevias», mess avon enzacons onns en ligiadira da curom, ei 34 cm aults e mo 10 cm lads. El dumbra 68 paginas ed ei detg bein conservaus, schegie ch'el ei ius tras bia mauns. La corporaziun dils possessurs dils dretgs da Russein ha depoinu anno 1977 il cudisch egl archiv communal, nua ch'el resta vinavon proprietad dils pursanavels.

Sut il tetel *Ord la historia dall'Alp Russein* ha cand. fil Guglielm Gadola publicau ina bufatga schelta ord il «Cudisch dils cautevias» ella Gas. Rom. nr. 74 dils 17.9.1976, suppl. Brustgas.

⁵ Ils pursanavels seradunavan regularmein alla fin d'october u entschatta november per tagliar pustretsch v.d. per eruir con mintga pursanavel haveva da contribuir als cuosts annuals dil menaschi alpester. La summa gronda mava alla fumeglia, ferton che marendas, sal, reparaturas e la cumpra da vischala e ferradira representavan plitost pintgas spesas. Scadin pursanavel era obligaus da cumparer al 'tigliar pustretsch'. Tgi che muncava senza in motiv sufficient, vegneva punius. Par. WEISS, *Alpwesen* 245–248.

⁶ Ils pursanavels da Russein ulivavan il quen tenor il quantum latg eruius a caschun dallas mesiras. Els onns 1830 e 1840 devan las 70 vaccas ver 50 entochen 60 vischals

48 x. per in, als 2 mesiradurs docter Condrau e litinen [Berther]⁷ 24 bazs per in⁸. Ensemen a purtau 13 fl. 36 x. Pli pagau per 3 curteunas [sal] 1 fl. 24 x.

Ils tiers chasa, quei che veng [buca] cargau, pajen 40 x. in, prendien ei ora ne laschien en. Las vachas ka ei beten giu latg da masiras, ston pagar 1 fl. ina. Aschia dues ei era esser [cun] quella che veng bez[a] giu suenter temps ch'ellas en betstas giu.

Chautegia ei legius ora Gion Babtesta da Florin⁹.

*Pagaglias della fumeglia*¹⁰

	1831	1841	1856	1871	1886	1901
	fl.	fl.	frs.	frs.	frs.	frs.
agli signiun	27	30	80	110	155	200
agli paster	19	25	46	95	120	160
agli tarsiel	18	20	41	80	107	155
agli buob	4	4	6	30	55	85

latg, s'entelli il di da mesiras. Ei tuccava lu en general da pagar 1 flurin entochen 1 flurin e 40 rizzers pustretsch per in vaschi latg, resp. biabein 3.— francs per vaschi suenter ils 1850. In vaschi, meinsvart identificaus cun ina mesira, cunteneva ver 9 liters. Mira *Tschespet* 12, 96, *Ischi* 17, 96 e DRG 3, 123 e 529.

⁷ Dr. Augustin Condrau, +1887, trar da Giachen Giusep e professor Placi Condrau, ei staus mistral 1848–1852, duront decennis deputau sil Cussegl grond e leutier in fervent promotur dalla scola episcopala a Mustér, Cf. *Glogn* 1944, 109–111, BM 1970, 8, 21 e MÜLLER, *Abtei Disentis*, register 261. Part. litinent Mattias Berther, mess sil Cussegl grond anno 1822, mira *Glogn* 1944, 106. Il 'lieutenant' Berther era cun ses 10, 12 dretgs da Russein probabel il capopur da Mustér.

⁸ In flurin u rensch corrispundeva a 60 rizzers und 70 bluzchers u 15 bazs. Cf. DRG 6, 435.

⁹ Duront decennis e forsa tschentanners vegneva il cautegia elegius il di da pustretsch 'pilg onn cha da vignir'. Per 1862 ed ils suandonts decennis ha la radunonza dils pursanavels midau sistem. Dividend tras la sort ils 70 dretgs en muns da diesch, han els scaffiu ina roda da cautegia da siat onns. Aschia vegnevan mintga diesch dretgs in on en sort da cautegia. Il regulativ da 1915 mantegn quei usus, mo tenor il regulativ da 1950 elegia la radunonza dils pursanavels il cautegia per ina perioda da dus onns.

El 19avel tschentaner aveva il cautegia surtut ils suandonts duers: pladir la fumeglia e procurar per uorden, vivonda e sal, comunicar il termin dalla cargada e scargada, direger las lavurs cuminas, menar atras las mesiras, gidar la fumeglia ad ir sillas ungtidas, tagliar pustretsch, pagar la fumeglia e menar il protocol per sia tegia.

¹⁰ La suandonta survesta muossa il svilup dallas pagas enteifer 10 resp. 15 onns. Las duas empremas indicaziuns sebasan sin flurins, las ulteriuras sin francs. Ord motivs da spazi ein quels dil reminent arrundai si. Il di da pustretsch retschavevan signun, tersiel e paster ina marena, in bien signun magari aunc ina rolla tubac. Dil pu-

[Reglas per meglierar e tarschinar l'alp]

p. 15 / 1846 ils 26 da januari han ils chautevias della alp Rusejn, signur stalter Gion Babtesta Huonder a l'auter Giusep Maria Capeder, clammau ensemen ils pursanavels che vevan dreitgs en domisduas tegias. Ad en serimnai ensemen en chassa cumin per far uordens da megliurentar l'alp, essent che quella desminueva on per onn entras crescher en a secuvierer cun bostgias, strieunas e chaglias a crapa¹¹. A per prevegnir a tals mals, ils quals en da gron don a pargiudezi alla alp, an ils respectabels pursanavels fatg las suendontas reglas a uordens.

1. Primariamein eisei concludiu a sarau giu unanimamein da sin il maitgner zarcladur proxim da d'ira en a subergiar; per glienprem a subergiar il Draus a leu entuorn, quei vul dir far giu draussa, bostgia a strieunas a tut quei ch'ei da don alla alp.
2. Per far quella lavur eisei ordanau da d'ira en mintgia dus dretgs in um in di a luvra ne mintgia quater dretgs jn um dus dis. A la lavur entscheiva las oitg della damaun entochen las siet della sera, cun ruasar ina ura da miezdi. Tut gliauter temps djen tuts luvrar flissiamein a stediamein / p. 16 / suenter saver a puder sut surviglianza d'in um leutier numnau, il qual a buca mo da invigila cha tut lavuri a fetschi siu duer, sunder era da mirar che mintgin seigi las uras fixadas sil liug a plaz della lavur. A quels che maunchan las uras, bia ne paug, sche ei sei mez si 6 x. per ura a schadin che maunka. A quei dei vagnir tratg en en bonis dela alp, senza senetg, tuchi tgi cha vul¹². Schadin luvrer dei esser provedius cun buns uafens secund la lavur.

stretsch da 1831 seresulta in'expensa da 20 flurins pil nurser. Igl onn 1857 ha Russein fatg in'emprova cun cauras, v.d. 70 cauras sin 70 vaccas. Consequentamein s'avonza il buob da vaccas a cavrer, p.ex. 1886, e retscheiva ina pagaglia pli aulta. Conc. la fumeglia e las pagaglias vala ei la peina da consultar WEISS, *Alpwesen* 284s. e 307-309.

¹¹ Il Cudisch dils cautevias plaida oravontut sillas paginas 22-24, 31, 35, 43-48, 51 e 54s. dall'alp negligida e las emprovas da megliuraziun. Par. era SPRECHER/JENNY, *Kulturgeschichte* 53ss. e WEISS, *Alpwesen* 57-60.

¹² Ils negligents eran obligai da pagar la fallonza alla caschada, e quei senza schanetg resp. risguard. Par. WEISS, *Alpwesen* 250-253 part. l'organisaziun dallas lavurs cuminas.

[*Luvrar ils dis da mesiras*]

p. 16 / Plianavon ei sei [1846 ils 26 da januari] concludiu a sarau giu da era ils dis da mesiras luvrar scho suonda: (1mo) Tuts quels che vegnien en a masiras, ston esser en prezis allas 9. A lu veng fatg da ulliva a partiu giu mulscheders a marendau¹³. A suenter tochen uras d'ullivar dejen tuts esser obligai da luvrar vit l'alp, seigi lu vid bageitgs ne schubergiar a mundar ne tier quei che veng enflau per bien a nezesari sut direcziun / p. 17 / a chamon dals chautevias; a schia era suenter ullivar scho era il madem il secund di suenter ver misarau la dameun, a suit tochen uras da marena¹⁴. A missarar dejen tuts pigns e grons suenter saver a puder luvrar quei che veng ordonau a dau entamaun sut camond a surviglianza dals chautevias¹⁵. A quels che fissan buca en allas uras fixadas ne negligeschen ad untgiessen ora la lavur, als comonds dils chautevias, sche dei per mintgia gada ch'ei meunchan, a tals dils chautevias vegni trag giu dal fest da latg in tschadun laitg per stroff¹⁶.

[*Divers duers da pursanavels e fumeglia*]

p. 17 / [1846 ils 26 da januari]. Ariguard las nuerssas eisei concludiu che ils chautevias deigien mirar ch'ei vegni fatg in fekler si Canbriallas¹⁷, da mir a teitg da plattas, che il pistur sapi maner si speras las nuerssas; a quei si Canbriallas en buna pistira, ch'ei sapi vagni engarschau l'alp stalg

¹³ Conc. igl ulivar mira G. P. CAMINADA egl *Ischi* 17, 82–91 e WEISS, *Alpwesen* 206–208.

¹⁴ Ei era cunvegnent da cumbinar las lavurs cuminas cun las mesiras. Par. leutier WEISS, *Alpwesen* 220.

¹⁵ Conc. las mesiras orienteschan G. P. CAMINADA egl *Ischi* 17, 70–115, G. GADOLA el *Glogn* 1940, 90 e WEISS, *Alpwesen* 215–223.

Entochen ils 1857/1861 mesiravan ils pursanavels da Russein mo ina gada per stad. 1863 ei perencunter vegniu mesirau duas ga ad onn, la secunda ga probabel dalla fumeglia e cun agid dils cautevias.

1864 han ins pesau mintga otg dis il latg vacca e mo treis ga il latg caura. Quellas midadas han alzau las pagas alla fumeglia. Forsa ha quei augment intimaun ils purs da turnar anavos tiel sistem vegl. 1872 han ins mesirau mo treis ga, ton il latg vacca sco il latg caura. 1878/79 ei puspei vegniu pesau mintga otg dis, da 1881/82 naven mintga di e dapi 1895 mintga tschavera.

¹⁶ Sil fest da latg u da mesiras, munius cun la noda casa dil pursanavel, nudava il signun la quantiad latg fagend entagls per caum u vaschi, tschadun etc. Mira G. P. CAMINADA egl *Ischi* 17, 99ss., WEISS, *Alpwesen* 230 e DRG 1, 493 e 6, 228. Conc. ils feclers da starlers e nursers cf. DRG 6, 451.

¹⁷ Da quei temps ed aunc in pèr decennis pli tard stuevan ils pursanavels da vaccas cargar lur nuorsas sillas spundas dil Péz Cambriallas.

chitschar silla peza ad engarschar la crapa ad era pinar pli damaneivel als Glarunes ch'ei sapien ton pli tgiuns engolla¹⁸.

p. 18 / Ils chauteguas deigien era mirar che chura ch'ei van enasi a subergiar l'alp, che quels umens painien tier 7 ne 8 tochs len, sche glei nezesari per far il fekler, da 3 ne 4 braza, a che quei vegni rebitschau enasi il di ch'ei chargen tochen sil plaz.

Era sei urdanau de schar dar sal per 2 x. per nuersa a thier. Dejen [ils] chauteguas mirar de saver chu ei cargen [e] contas ch'ei va en, per saver cho dar il sal ad era mirar ch'ei vegni dau quei sal.

Ei glei era fatg de pursanavels che tgi che carg'en vakas, stopi era cargar en las nuerssas. Bein aber quels che chargen vachas en outras alps, pon a proporsiuon era cargar lau las lur nuersses.

p. 19 / Glei era concludiu dachau denvia da buca pladi sagniuons a tarsauls auter che cun l'obligatiun ch'els stopien far ora la (s v) buaza nuche las vachas mognien il bia a per ils muletgs entuern. A quei stuessen els far pér via il davos della stat empau avon schargar, nua che lu an ei paug a nuet da far, a san quei far senza entardar auter nezesari¹⁹. Als dus tarsauls duron la stat dejen pinar a chavar ora in beilg per ils tiers, che il qual ilg on saquen saves vagni purtaus en de pursanavels a senegiaus²⁰.

Schi ditg scho il bassens damonda, dei quei vagni observau.

Quellas condiziuns pon maneivel vagni observadas, scha pursanavels schubregien l'alp, sche prapereschen ei era la lena sper tegia ne bia pli damaneivel. Ei dei aber era vegnir dau en uaffens, mintgiamai ch'ei sapien far tallas lavurs.

[La via dalla Val Barcuns]

p. 21 / 1856 ils 14 de december en ils possesurs de dretgs en Russein seredunai et han concludiu primariamein de renovar la gliesta dils dretgs e

¹⁸ ... enstagl da catschar las nuorsas els mauns dils Glarunes. Il prighel d'enguladetsch existevan plitost el territori dil Péz Tgietschen e dil Pass Sandalp.

¹⁹ Il rasar ora la buatscha per aschia engarschar las pastiras succedeva en bia alps igl atun, in di da lavur cumina. Mira WEISS, *Alpwesen* 82–84 e DRG 2, 563.

²⁰ Il begl vegneva cavaus ora egl u sper gl'ual. Daventaus empau pli levns entochen la proxima cargada, pudevan ils pursanavels bardigliar el persuls u cun bos viaden els stavels u muletgs. Cf. WEISS, *Alpwesen* 84–86 e DRG 2, 575.

per quela fin deigi vignir clomau che tgi che secregi d'haver dretgs en ina tegia u l'otra deigi quei a dr. Berther dar en²¹.

Peter Walier sco cautegia della Tegia de Caverdiras relatescha, ch'ìls pursanavels de Russein de Trun hagian legiu ora ina commissiun per seconferir cun quels de Russein-Muster e cun la venerabla claustra per sentelgir de far la via della val Barcuns en²². Et el damonda ils pursanavels sch'ei veglien de quelas varts seschar en contractivas ne tgei in vegli far.

Ei vegni concludiu d'eleger ora ina commissiun, la quala dei seconferir cun quella de Russein de Trun, cun la vischnaunca de Sumvitg e la venerabla claustra e mirar sche quels veglien far la via e lura era co quela degi vignir fatgia e sin tgei moda e proportiun mintgin dils coninteresai hagian de prender part e contribuir vid quela lavur. – Questa commissiun consista ord signiur Dr. Condrau e litinen Berther.

p. 22 / Ei glei milsanavon concludiu de megliurentar e schubergiar l'alp e zwar entscheiver cun quela lavur schon primavera proxima. Co quei degi vignir manau ora veng surdau ad ina commissiun de luvrar ora in plan e purtar propositiuns als pursenavels.

[*Caschar grass*]

p. 22 / [1856 ils 14 de december]. Finalmein eisei concludiu et ordonau che scadin degi sin Daniev dar en als cautebias sch'ei veglien chischar gras ner mager e cun contas vaccas. Sch'ei vegni sin quela moda en 65 vacas per gras, sche sei concludiu ussa per lu de far ina tegia de gras.

Sco cautegia per il onn present en la Tegia dil pader ei nomnaus Tieni Biscuolm.

²¹ Dr. Placi Berther, igl autur dil schinumnu *Diurnal* publicaus da Gion Disch, Mustér 1929, ha surviu alla vischnaunca duront varga 50 onns en biars uffecis. El ei staus deputau sil Cussegl grond da 1863 a 1869, ei sefatgs meriteivels per la scola episcopala en claustra ed ha gidau onns ora ils pursanavels da Russein cun plaid e fatg. *Glogn* 1944, 110s. e *BM* 1970, 11. En siu diari raquenta el savens dil far il pur e dall'alp Russein.

²² Ina via carrabla naven dil niev stradun tras ils mises da Barcuns-Dado, Barcuns-Dadens e dalla val en viers ils tschalers e stavels stueva interessar Cavrein dalla claustra, Russein da Mustér e Russein da Trun. L'iniziativa vegn dils possessurs da Trun, mo ei vul buc ir vinavon cun la via. Pigl avegnir dat ella aunc bia da discuerer e conferir. Mira il Cudisch dils cautebias 21, 32, 34–36, 54.

p. 24 / 1857 ils 11 de schaner. Sut il madem di ei era concludiu de meter en ina tgaura per vacca²³, sch'ei vegni de chischar gras en ina tegia. Plinavon che era il chischiel mager deigi vegnir fatgs en rischas et ils cautegias degien procurar per quelas.

[Plan per la meglieraziun dall'alp]

p. 22 / 1857 ils 11 de schaner en ils pursenavels de Russein puspei sere-donai, han tadlau il plan della commissiun per meglioratiun dell'alp, acceptau quel e concludiu sco suonda.

1. Primavera proxima, il matg ne juni avon che cargar l'alp, deigi sin mintgia dus dretgs ira en in um vid quela lavur, e zwar en tuts 6 dis, rapartiu aschia che 4 dis van en 12 umens per di et 2 dis 11 umens per di. Mintg'um dei ver in adequat uaffen tier tgei ch'el ha de luvrar, u per cavar si la crapa, ne uaffens de tagliar e scarpar si bostga etc.
2. Dei vignir dau uorden de ver en 2 cavals per quels 6 dis; et resti leutier²⁴: numnadamein in beret cun siu targliun et in auter tergliun en specia de schliusa suenter basens e surviu / p. 23 / tier quella lavur. Quels dus patelgs vegnien procurai cuminamein sin quen dils dretgs e degien restar ell'alp²⁵.
3. Per survegliar e dirigier las lavurs veng numnau in directur, il qual meta tier ils cavals 5 ner 6 umens sco el anfla per bien. Ils auters umens han de luvrar era sut survegilonza, cun scarpar e schubergiar strieunas et bostgias ner far giu drausa ner mundar etc. Per directur ei nomnaus litinen Berther.
4. Scadin um sto esser sil platz e star ella lavur las uras fixadas. La lavur veng entschatta las oitg della dameun e quoza tochen las siat della sera. Veng ei entschiet pli baul, p.ex. allas 7, sche pon ei era calar si pli baul. De miez di veng schau in'ura per ruasar e migliar.
5. Scadin che vul buc'ira en sez ne meter in um ne meunca sto pagar frs. 2.50. Et ils cautegias degien perleuenconter mirar ch'ilg um vegni

²³ Quei conclus representa tuttavia buc in novum. Bein valeva Russein tenor il vegl contract cun la claustra per alp da vaccas, mo leutier haveva Mustér cargau gia ils 1730 nuorsas e cauras. Cf. *Abtei III*, 499.

²⁴ Ed ei duei restar tier quei conclus.

²⁵ Il plaid 'bategl' veng duvraus cheu el rar senn da carprien resp. iseglia. Bert e targliun vegnevan duvrai antruras fetg savens per runar lenna ellas alps e mises. DRG 2, 339-341 e 3, 360.

remplazaus. Per mintg'ura ch'ei meunchen, dei il directur infalibla-
mein tener quen et ei veng puniu cun 10 rizzers ner 28 raps per ura²⁶.

6. Questa lavur degi vegnir fatgia buca mo in onn, sunder quater onns
in suenter l'auter, aschia che las sura reglas han era vigur per quater
onns.

7. Ei glei era concludiu de midar uonn las tegias dedens cun transportar
quelas vil Cung sin sulom veder, il qual dei vignir fatg ils dis de masi-
ras, ils quals dis degi vegnir luvrau tenor conclusiun et regla fatgia
1846 ils 27 de jäner.

Milsanavon eisei concludiu ch'ils terseuls degien pilg avegnir buca
stgiar pinar lena (plontas) giu'l uaul, sundern degien senezegiar delas
bostgias, strieunas e drausa per meglioratiun dell'alp.

La commissiun per la via degi encurir de s'entelgir cun ils de Trun e
procurar che quels laschien era bucca pinar / p. 24 / (plontas) lena lur
terseuls giu'l uaul.

[Reparar il tschaler dalla Tegia su]

p. 24 / Ils 2 da februari 1857 ha il chautegia della alp della Tegia dal pa-
der schau clamar ensemen ils parsonavels ch'an dretgs en quella alp per-
via da mirar sch'ei veglien reparar il tschalle ch'el seigi sco quel dela Te-
gia sut: alzar a far tetg cun guetas²⁷ a reparar las crunas.

Gl'ei unitamein trag ora Plazi Berther al qual dei surprender a far tut
quei che sedamonda, a far a mirar ch'ei vegni da saver guder a senaziar
sco il tschalle sut, a quei da saver guder sin la stat proxima²⁸.

[Taxa per cavar ragischs d'ansauna]

p. 24 / On 1857 ils 4 de fenadur han ils pursanavels de Rusein misarau e
concludiu unanimameing de schar pagar frs. 20 per um per cavar ra-

²⁶ La pussevkladad da pagar la fallonza cun rizzers lai supponer ch'ils purs havevan lur
breigias da sefamiliarisar cun las muneidas novas.

²⁷ Tetg da slondas, enguttaus enstagl encarpaus.

²⁸ Las reparaturas vid il tschaler, cumprui aunc certas meglieraziuns d'alp, han fatg ro-
dond 85. — francs. Als dus meisters occupai treis dis vid il far ora slondas han ins
pagau ina schurnada da frs. 2.50, pia totalmein 15. — francs. Igl atun 1886 ha in suffel
stemprau scuvretg il tetg dil tschaler dalla Tegia-sura. Il signun e tersiel han cuvretg
el provisoricamein cun aissas da caschiel.

gischs. Dues in u l'auter cavar senza lubientscha, sche eis ei mes si frs. 40 strof, e quel che porti la tgisa degi ver frs. 10²⁹.

[*Tegias novas*]

p. 27 / 1858 ils 2 de favrer han ils cautegias schau clomar ils pursenavels et ei unanim concludiu³⁰... de schar sura als cautegias cun trer tier aung dus auters pursenavels per designiar il liug nua che las tegias novas deigien vignir tschentadas; deigien designiar ils suloms, trer la sort qual tuchi a la nomnada Tugia sura e qual alla Tugia sut e procurar che las tegias seigien bagigiadas avon cargar³¹.

Dus conclus da 1863

p. 31 / 1863 ils 18 de schanè ein ils pursenavels seredonai e han concludiu:

1. de metter en puspei per uonn las tgauros sco tochen ussa³²,
2. dei era quest onn ira en e luvrar vid megliuramen dell'alp sco ils dus onns vargai³³,
3. de quest onn buca meter in (s v) bov.

Ina (s v) vaca che va schetga avon ch'ei vegni miserau la secunda gada, sto pagar per latg stresau mo entochen la secunda masira.

p. 32 / 1863 ils 20 de december en ils proprietaris dell'alp Rusein, suenter esser stai adverti dils cautegias pressens, seredonai ora Sutgliendas e sedecidiu tier sequens concluss:

²⁹ Ils 29 da november dil medem onn han ils pursanavels selamentau ch'ei seigi vegniu cavau ragischs d'ansauna senza lubientscha. Circa da quei temps barschnavan umens da Surrein vinars en Cavrein resp. en Crap da Cotgel. Dapli els Uordens dalla vischnaunca da Sumvitg.

³⁰ Nus sursiglin cheu ina notizia part. il taur, per reprinter ella el conclus dil december 1863.

³¹ Las tegias d'alp eran aunc el 19avel tschentaner fetg primitivas. Ils novs baghetgs che ston esser semtgai enteifer paucas jamnas, han strusch purtau gronds progress. Cf. SPESCHA 208.

³² Conc. il cargar cauras decideva la caschada savens d'in onn a l'auter. Ins sa tuttavia buca plidar d'ina pratica cuntinuada. Aschia eisi vegniu decidiu 1869 per cauras engstagl nuorsas. Ed in conclus da 1879 sclauda nuorsas ed ansauls ed oblighescha ils cautegias dad ir otg dis suenter la cargada ell'alp e catschar tut stargellam ord la val.

³³ Ils pursanavels han buca schau luc da tgirar lur alp, beinsavend che sia negligentscha savessi sminuir ils dretgs. Igl onn 1885 han els concludiu da far vegnir in inschignier ed elaborar in plan da meglieraziun.

1. Deigi pils tschun onns sequens vegnir cargau mintga onn ina caura per scadina vaca sco ils davos onns enstalgi dellas nuorsas, aschia ch'ei vegn pladiu in cavrè enstalgi de nurse.
2. Risponder a signur bundsstatthalter Seeli a Glion ch'ins vegni a se-participar vid il baghiar ina via carrabla d'ira ell'alp e zvar ad interim tochen la gieina dell'alp Cavrein e pli tard lura continuar entochen ell'alp a quei a proporziun dils conintressai³⁴.
3. De metter en per uon in (sv) bov, sch'ins survegni in tal pil maximum de frs. 20³⁵.
4. D'uon stad pessar il latg vaca e caura ina gada ad jamna tutta stad e zvar sin in di quel dellas vaccas e sin in auter quel de cauras. Qual di vegnien ils personavels a fixar pli tard.

[Cumpra d'ina caldera nova]

p. 34 / 1870 schanè 6 ein ils pursenavels della Tegia dil farer seredonai et han concludiu sco suonda.

Schinavon che la caldera seigi memia pintga, fuv'ei en ina radunonza anteriura concludiu de schar far la caldera vedra pli gronda entras meter en in cung³⁶. Depli aber che quella lavur cuostas in bionton et la caldera vignies eung pér lura buca suenter giavisch et basens, han ils oz redunai pursenavels suenter haver tedlau ils relatifs raports tenor ils quals ina caldera nova veng sin frs. 1.85 il fund et pesas circa 96 funds, purtas aschia frs. 177.60 senz'il porto. Concludiu de comprar ina caldera nova enstalgi de schar ingrondir la vedra e de vender quella. La nova degi lura vignir pagada entras impunder ils daners ch'en en cassa dendvonds de

³⁴ Anno 1869 era ina gronda part dalla via finida aschia ch'ins ha saviu presentar il di da pustretsch dils 2 da november in quen da 2365.25 francs. Da quella summa han ins impundiu frs. 1795.70 ni frs. 3.90 per dretg per la via dado la Geina e frs. 584.12 u frs. 1.33 il dretg pil tschancun dadens la Geina. Mo la via, oravontut il toc dado la Geina da Cavrein, vegneva adina puspei devastada da darguns e lavinias, aschia che biaras reparaturas han stuiu vegnir exequidas.

³⁵ Gia per 1858 havevan ils purs priu in semegliont conclus. Decisiv per metter en in taur u far senza era la damonda dils cuosts.

³⁶ Igl ei da supponer che las meglieraziuns hagian purtau fretg pil menaschi alpester e carschentau la produenziun da latg. Il Cudisch dils cautevias porscha memia paucas tabellas da latg e purment per trer conclusiuns propi valeivlas. Anno 1871 han las vaccas dau 42 729 mesiras latg, ed ord quellas ei vegniu fatg 2673³/₄ crenas caschiel, 1221 crenas pieun e 1708 crenas tschagrùn. Ei ha tuccau da pagar in pustretsch da 26½ raps per crena pieun. En Surselva duvravan ins la crena da 750 grams. Cf. DRG 4, 227s. Cun ses 2222 kilos caschiel ei la stad 1878 stada lunsch ora la megliera.

quei dellas nuorsas et quei che veng uonn per las rigischs et cun quei ch'ei veng tratg per la caldera vedra et il rest tigliar sils dretgs³⁷. La caldera vedra ei lu vignida vendida a dr. Berther et Gion Fidel Condrau respective [alla] cascheria de / p. 35 / Vitg per ilg importo de frs. 55.—, cun la conditiun che la chischada dell'alp meti ella franco a Mustér³⁸. Il cautegia ei incumbensaus de marcar la nova e procurar ch'ella vegni manada a Mustér.

[Igl arver dall'alp Russein]

p. 40 / 1881 ils 4 de dezember en ils pursenavels de domisduas tegias stai serodenai en casa de signur dr. Berther per prender ina conclusiun co in savessi far de pagar giu igl arvè de l'alp Rusein³⁹. Suentar ditg tschint-schar e secusegliar ha signur dr. Berther proponiu als pursenavels sco suonda.

1. Tenor conclusiun fatga cùla claustra de saver dar il tscheins en danès ne continuar vinavon cun il chischiel⁴⁰.
2. Enpruar in ne plirs ons de dar il tscheins en daners e lu prender il chischiel e vender entras igl ingant per pagar il tscheins⁴¹. Quei danè che vonza dil tscheins, la mesadat meter en pustretsch, l'otra mesadat meter en cassa per creschentar il capital.

Sin quella proposiziun de signur dr. Berther ei suentar vegniu concludiu unitamein. Quella conclusiun deigi ira en vigur 1882. Il capital

³⁷ 96 funds resp. glivras d'anno 1870 eran eventualmein dapli che in tschener. Ina tala caldera d'iron pudeva tschaffar in pèr tschiens liters. Alps grondas han acquistau pli tard calderas che tenevan il dubel e pesavan varga 100 kilos. Las nuorsas han schau frs. 23.33 ed il cavar ragischs frs 35.—. Pil transport dalla caldera vedra a Glion, s'entelli per reparaturas, e dalla caldera nova ensemen cun la vedra ensi han ins pagau frs. 8.50. Alla finala ha ei lu aunc tucchau als pursenavels in franc per dretg.

³⁸ Il vischinadi da Mustér haveva da quei temps ensemen cun la claustra ina cascharia da primavera bein organisada. Cheu dominavan litinent Berther, la venerabla claustra, Gion Fidel Condrau, dr. Augustin Condrau, Giohen Carigiet ed ils frars Agosti, tuts puruns. Mira il *Diurnal* da dr. Placi Berther 32–35.

³⁹ Tenor igl inventari claustral da 1801 debitava l'alp aunc sco da vegl annualmein 360 crenas caschiel mager. P. CAVEGN, *Die Entwicklung der wirtschaftl. Verhältnisse der Abtei Disentis 1786–1826*. Diss. Friburg, Mustér 1960, 43.

⁴⁰ La claustra haveva pia consentiu da midar la veglia fuorma d'arver.

⁴¹ Ei para ch'igl arver era ina grevezia supportabla. Igl ei en mintga cass buca raschienen da pagar giu quel alla claustra, sco quei che Mumpé Medel haveva fatg anno 1860 per l'alp Pazzola e Sumvitg igl onn 1877 per Naustgel, Vallesa e Russein. Mira era CONDRAU, *Gemeindealpen* 44s.

de tscheinsir alla claustra ei 3140. — frs. bein capiu sin domisduas tegias, croda tscheins per onn 15. — frs.

Il cautegia Benedetg Huonder.

[*Scargar da neiv*]

p. 50 / Fenadur ils 12, 1890: neif toca Rein. Descargau las vacas e turnau a cargar ils 15. Uost ils 29 turnau a descargar e buca saviu cargar pli. O tgiei paupra stat⁴².

Genelin Benedetg cautegia.

⁴² Las stads 1890 e 1896 han sfurzau da scargar diversas ga da neiv. Las malemperneivlas retratgas sillas untgidas ed a val, animals i alla malura e pauc purment han fullau via a duas innovaziuns da gronda muntada: l'erecziun da stallas e la fundaziun d'ina assicuranza da biestga.

La radunonza dils 11 da november 1890 ha discussiunau la damonda dallas stallas, mo concludiu da baghegiar duas tegias novas transportablas che han custau 100. — frs. l'ina. La stalla ha stuiu spitgar entochen ils 1900, e paucs onns suenter han ins eregiu in mir suenter il Rein en e claus ora in toc pastira per aschia saver far fein e perver las vacas en cass da neiv. Cudişch dils cauteguas 51 e 61. Leutier *Glogn* 1940, 87.

1896 ha la caschada concludiu da segirar las vacas adoptond provisoriamein ils statuts per ina segirada da biestga ch'ils pursanavels da Nalps havevan tschentau si igl onn precedent. Animada dall'iniziativa da 76 allevaturs ha la suprastonza communal convocau ils 136 possessurs d'armauls sils 11 d'avrel 1898 ad ina radunonza generala che ha acceptau las «Statutas della societad d'assicuranza de biestga armentiva della vischnaunca de Mustér». Ellas cumpeglian 33 artechels sin 13 paginas ed ein vegnidas stampadas il medem onn.

